

II OSA

**EESTI
INIMARENGU
ARUANDED
1995–2003**

EESTI INIMARENGU ARUANDED 1995–2003

Sissejuhatus

Esimene Eesti inimarengu aruanne valmis 1995. aastal, kajastades Eesti ühiskonna olukorda vahetult pärast suurt murrangut, mida nimetatud ka iseseisvuse taastamise järgsete radikaalsete reformide ja isegi šokiteraapia ajaks. Taasiseseisvumise pidulik pool oli möödas, kätte jõudis riiklikult plaanimajanduselt vabaturule jõudnud ühiskonna ränk argipäev: rahareformiga imepisikeseks sulanud säästud ja palgad, nõukaaegsete sõjatehaste sulgemisega ning kolhooside ja sovhooside laialisaatmisega kadunud töökohad, Moskvast kinni makstud pensionide asendumine vaese vabariigi maksutulule jõukohase napi elatishagaga, hindade vabakslaskmisel lakke karanud toiduainete, kütuse, korteri maksumus. Reformidega 'platsi puhtaks' teinud valitsuskoalitsioon sai 1995. aasta Riigikogu valimistel ränga kaotuse osaliseks, inimesed lootsid uult valitsuselt, kellest mõndagi mäletati veel nende nõukogude aja ametitest 'üsna mõistlike eestimeelsete juhtidena', tavainimeste hädade leevendust ja sotsiaalsema suunitlusega poliitikat, koguni kõige karmimate reformide tagasipööramist. Oma eessõnas 1995. aasta inimarengu aruandele möönab värskelt ametisse astunud peaminister Tiit Vähi inimarengu probleemide tõstatamise ajakohasust:

■ Pärast 1991. aastat, kui Eesti alustas oma teed iseseisva riigina, on toimunud elatustaseme langus, kuritegevuse kasv, ebaühtlane piirkondlik areng, sündivuse langus, suremuse kasv ja paljude muude sotsiaalsete näitajate halvenemine. Majanduse stabiliseerimine ja liberaliseerimine jätab ka edaspidi väga vähe vahendeid sotsiaals- ja kultuurisfääri kindlustamiseks. Eesti valitsus näeb tõsist ohtu selles, et sotsiaal- ja kultuurisfääris toimuv tagasimineku võib viia inimarengu näitajad oluliselt alla ja pikemas perspektiivis „lühiajalad alt ära“ ka Eesti arengu põhitagedel – haridusel ja kultuuril. Ühelt poolt turumajanduslikult vähearenenud majandus, teiselt poolt aga kõrgelt arenenud rahvastikuprotsessid, millega kaasneb kõrge individualiseerituse aste, teevad sotsiaalpoliitika kulukaks. Inimarengu probleemide tõusmine päevakorda on vältimatu. Eesti valitsus taotleb majandusarengu seostamist ja tasakaalustamist inimarengu eesmärkidega ning keskkonna säilitamise ülesandega: majandusarengu inimeste arenguga seotud probleemidele ÜRO Arenguprogrammi inimarengu kontseptsiooni kontekstis osa Eesti lülitumisest rahvusvahelistesse struktuuridesse ning vastava uue mõtteviisi omandamisest. (EIA 1995, lk 3)

Foto: Eesti Koostöö Kogu

Karmide reformide kriitikat ja vabaturule ülemineku tagajärgede leevendamist sisaldasid ka ÜRO organisatsioonide esindajate sõnumid kommunismist vabanenud Ida-Euroopa riikide valitsustele. Tolle aja analüüsidest vastandatakse sageli kahte rahvusvahelist lähenemist: ühelt poolt rahvusvahelised finantsorganisatsioonid nagu Maailmapank ja Rahvusvaheline valuutafond, kes toetasid veelgi karmimat rahapoliitikat, veelgi kiiremat erastamist ja veelgi vabamaid turuhindasid, ja teisalt ÜRO tütarorganisatsioonid nagu WHO, ILO ja UNDP, kes taunisid reformide liiga karmi sotsiaalset hinda ja kutsusid üles looma sotsiaalseid tugivõrgustikke ja ohjeldama turujõudusid. Mõlemalt poolt jõudsid Eestisse nii nõustajad kui abirahad ja projektid. Vaid mõlemalt õppides, kuid siiski ise oma peaga otsustades sai Eesti vajalikud reformid suhteliselt edukalt läbi viia ja luua nende reformide sotsiaalseid tagajärgi üsna tasakaalukalt arvestav riik. Et see tasakaal ei sündinud kergesti ja kiiresti, sellest annavad tunnistust EIA kõited. UNDP hakkas uutes demokraatias väljast andma inimarengu aruandeid, mis olid algselt mõeldud kajastama vaid arengumaades toimuvat, just lootes aidata sotsialismileerist vabaks saanud Ida- ja Kesk-Euroopa maade teadlastel ja poliitikutel

analüüsida riigisotsialismilt vabale turumajandusele ülemineku sotsiaalset hinda ning välja töötada seda hinda leevendavaid poliitikaid.

Kui turumajandusele üleminekut kureerivad rahvusvahelised majandusorganisatsioonid pidasid arvet selliste näitajate üle nagu SKP muutused, investeeringud, ettevõtluskliima, eksport ja import, tootlikkus, võlad ja laenud jne, siis ÜRO organisatsioonid huvitasid rahvastikuprotsesse, sotsiaalset infrastruktuuri, sotsiaalstatistikat, inimeste juurdepääsu hüvedele ja teenustele kajastav statistika ja analüüs. UNDP ootus leida iga riigi inimarengu aruandest nii rahvusvaheliselt võrreldavat pilti selle ühiskonna kohta vastavalt inimarengu indeksi koostisele kui ka konkreetset aja ja kohaga seotud analüüsi innustas Eesti sotsiaalteadlasi arendama rahvusvahelist võrreldavate andmete kogumist ühiskonnas toimuvate muutuste kohta, endale selgelt teadvustama Eesti arengu

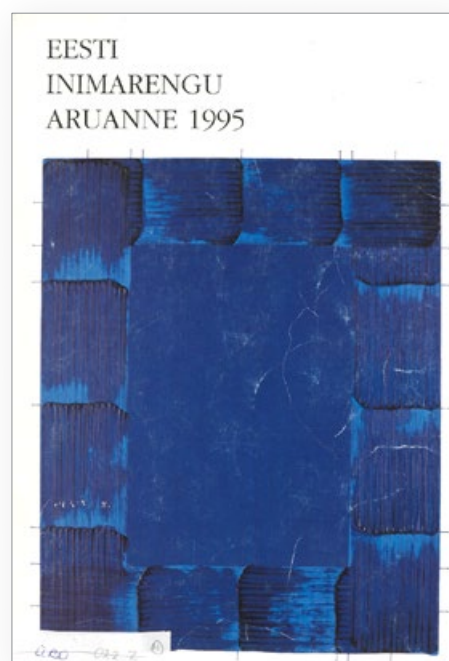
1. EIA 1995: Inimareng ja ühiskondlikud reformid

Toimetajad Priit Järve, Krista Loogma, Erik Terk, Katrin Toomel

1995. aasta esimese Eesti inimarengu aruande tegijaid (toimetajad Priit Järve, Krista Loogma, Erik Terk, Katrin Toomel) innustas lootus muuta inimarengu probleemide tõstatamisega avaliku tähelepanu keskpunkti ka Eestis poliitikas valitsevat võidujooksu mentaliteeti.

„Praegu on Eestis ja enamikus endistes sotsialismimaades käimas mitu võidujooksu, nagu võidujooks Euroopa Liitu pääsemiseks, turumajandusse jõudmiseks, NATO liikmeks saamiseks jt. Pole aga inimarengu võidujooksu. Kui meil õnnestuks seda alustada, saaks kõik käimasolevad võidujooksud siduda peaesmärgi – inimesega. (EIA 1995, lk 67)

Selle eesmärgi saavutamiseks pidi Eesti inimarengu aruanne olema koostatud formaadis, mis oleks vastav rahvusvahelistele raamidele, kuid pakuks samas huvi ka kohalikele poliitika-tegijatele ja avalikkusele. Sestap ei saanud see olla ainult pelk statistiline ülevaade, vaid andma kriitilist mõtteainet ja innustama leidma lahendusi. Esimesed kaks EIA köidet, 1995 ja 1996, astuvad alles kobavaid samme EIA identiteedi ja formaadi leidmiseks. Loomulikult toetutakse nende esimeste väljaannete koostamisel ÜRO väljaande raamistikule, keskendudes inimarengu indeksi kolmele sambale: majanduslikule heaolule (õigemini selle puudumisele ning sellega seotud ebavõrdsusele), Eesti positsiooni kõvasti edendavale haridusele

Eesti inimarengu aruanne 1995 esikaas.

ning murelikult madalale oodatavale elueale ja selles väljenduvale rahva tervise seisundile. Esimene Tallinna ülikooli teadlaste koostatud 1995. aasta aruanne on hilisematega võrreldes suhteliselt õhuke vihik (80 lk), milles antakse kiirkõnes ülevaade siirdeaaja raskustest, ohtudest ja takistustest, mis inimarengut Eestis kahjustavad. Need on Eesti jagunemine kolmeks eri arengupotentsiaaliga piirkonnaks (kasvav Tallinn, restruktureerimist vajav Ida-Viru, vaesuvad ääremaad), rahvastiku- ja majandusarengu ebasünkroonsus, sündimuse äkklangus ja rahvastiku vananemine, madal kesk-

mine eluiga, riskikäitumine, elanikkonna rahvuslik heterogeensus, naiste ja meeste erinevused elueas ja haridustasemes, keskkonna reostatus, vägivaldse kuritegevuse kasv ja õiguskaitstesüsteemi ebaefektiivsus, perede tarbimisvõimaluste polariseerumine (äärmiste detsiilide tulutaseme 12-kordne erinevus), sooline ebavõrdsus. Suurt tähelepanu pööratakse mineviku pärandi rollile Eesti inimarengu probleemide allikana, sealhulgas rahvastiku koosseisu muutumisele nõukogude perioodil ning suure migrantrahvastiku osakaalu kujunemisele.

Näeme, et juba esimeses EIA-s on suurt rõhku pandud sissetulekute ebavõrdsusele ja perede vaesusele ning piirkondliku ebavõrdsuse süvenemisele

reformide mõjul. Omaette peatükki on väärinud sooline ebavõrdsus, eriti tööturul. Need teemad jäävad esiplaanile kogu kümnendi jooksul. Nende näitajate selgitamisel viidatakse inimarengu, reformide sotsiaalse hinna vähesele arvestamisele ning ühiskonna lõhestumisele reformide mõjul. ÜRO paariaastase lõtkuga kogutav statistika veel neid muutunud olusid ei kajasta, sestap ei tooda ka esimeses Eesti aruandes võrdluspilti Eesti asendist maailma inimarengu pingereas. 1996. aasta aruandes (1993. aasta andmed) oli Eesti langenud keskmise arengutasemega maade hulka, 68. koht pingereas. 1997. aastal (1994. aasta andmed) pidi Eesti leppima 71. kohaga, asetledes kõrvuti Iraani ja Ecuadoriga (vt EIA 1997, lk 11).

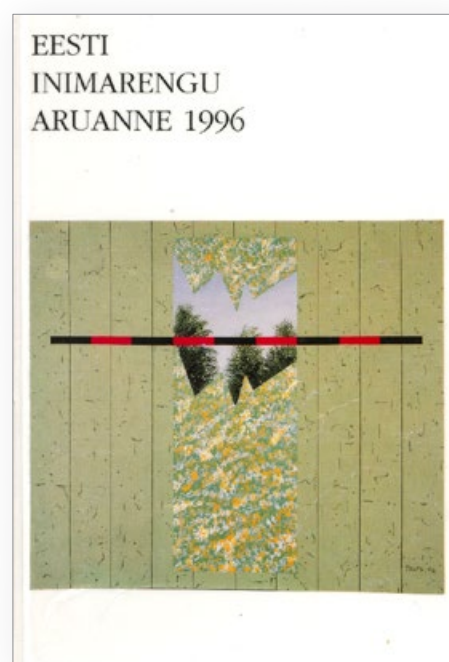
2. EIA 1996: Jätkusuutliku arengustrateegia vajadus

Toimetajad Priit Järve, Katrin Toomel ja Linnar Viik

1996. aasta aruandes rõhutatakse, et Eesti vajab jätkusuutliku arengu strateegiat, mis viiks tasakaalu majandusarengu, inimarengu ja keskkonnakaitse väärtused. Koostajate maailmavaatelist positsiooni väljendab aruande üks toimetajatest Priit Järve: „Tuleb teha valik varakapitalistliku uusliberaalse arengutee jätkamise või sotsiaalsete ja looduslike ressursidega kooskõlas oleva jätkusuutliku arengutee vahel.”

Üks autoreid, varalahkunud sotsioloog Anu Narusk, sõnastab väga konkreetse positiivse programmi, millele peaks jätkusuutliku arengu strateegia vastama.

■ Selle (jätkusuutliku – ML) arengutee puhul /---/ heaoluühiskondades saavutatud tippkulutustaset endale lõppeesmärgiks ei seata. Tegelikku olukorda peegeldava info põhjal tehtavaid poliitilisi ning sotsiaal-majanduslikke otsuseid kooskõlastatakse jätkusuutliku arengu printsiipidega. /---/ Tähelepanu pööratakse Eesti erinevatele piirkondadele võrdsete arenguvõimaluste loomisele. Seadustes nähakse ette abinõud meeste ja naiste võrdsete õiguste ja kohustuste tagamiseks nii palgatöö kui ka palgata töö sfääris. Ühiskonnale tähtsamate poliitiliste ja majanduslike otsuste tegemisele kaasatakse võrdselt mõlema sugu poole esindajaid. Riigi institutsionaalne sotsiaalpoliitika on suunatud majanduskriisi tekitatud terava sotsiaalse ebavõrdsuse leevendamisele, kõigi lastevanemate lastekasvatuskulude osa-

Eesti inimarengu aruanne 1996 esikaas.

lisele kompenseerimisele ning üksikvanemate ja paljulapseliste perede olukorra kergendamisele. (EIA 1996, lk 57)

Inimarengu indeksi vaatenurkadest tuuakse 1996. aastal fookusesse haridus, mis formaalsetelt tulemustelt küll näib olevat Eesti inimarengu tugevaim külge, kuid lähemal vaatlusel peidab ohtlikke ebakõlasid eeskätt kolmes aspektis: põhikoolist väljalangemise ja koolikohustuse mittetäitmise suurenemine, kutsehariduse reformi vajadus ning ebarahuldav eesti keele omandamise tase

venekeelses koolis. Väga kaasaegselt kõlab 1996. aasta inimarengu aruandes inimarengu ruumilise aspekti sissetoomine, Eesti arengu keskendumine suurlinnadesse ning väikelinnade ja maa-asulate mahajäämus. Samas juhitakse tähelepanu nõukaegse elamupärandi ebatervislikule kvaliteedile. Tänapäevase pilguga vaadates on võõristav kurtmine raskuste üle uue eluruumi muretsemisel, kuid tollal oli sellel lausa ületamatuid takistusi: perede vaesus, kinnisvaraturu puudumine ja laenusäämise raskused. Omaette probleeme on tekitanud eluruumide tagastamine endistele omanikele – nn sundüürnike teke ja omanike ressursipuudus elamute korrastamiseks.

Lahendust nähakse eelarveliste arenguprogrammide loomises piirkondade arengu tasakaalustamiseks, samuti munitsipaal-elamuehituses, sh noortele peredele sobivate üürikorterite kättesaadavaks tegemises.

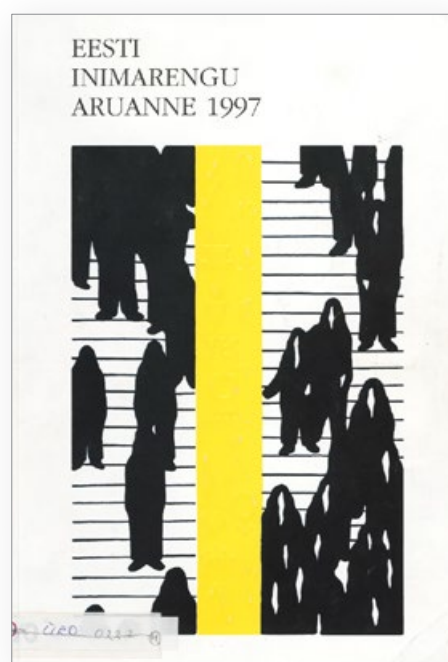
Vaatamata sellele, et 1996. aasta aruandest kooruv üldpilt Eesti ühiskonna seisust viis aastat pärast iseseisvuse taastamist tundub üsna troostitu, jääb kõlama lootustandev noot, mis töötab raskustest pääsemist tänu majanduskasvu hoogustumisele ning uue arenguperspektiivi – infoühiskonna – tekkimisele.

3. EIA 1997: Taandarengust pöördepunkti

Peatoimetajad Priit Järve, Katrin Toomel ja Linnar Viik

1997. aasta aruanne jätkab eelmise temaatikat, kuid viib selle käsitlemise uuele, süsteemsemale ja konstruktiivsemale lainele. Kõnekas on juba sissejuhatuses pakutud deviis: taandarengust pöördepunkti. Sellele optimistlikule deviisile annab alust jõudsalt hoogustunud majanduskasv, mis on kaasa toonud ka olulise pöörde Eesti ja Euroopa Liidu suhetes. Nimelt otsustatakse Brüsselis algatada kõnelused Euroopa Liidu võimaliku liikmelisuse üle sotsialismileerist vabanenult kõige edukamalt edasi liikunud Ida- ja Kesk-Euroopa maadega. Esimeses kutsutute rühmas on Poola, Ungari, Tšehhi, Slovakkia ja Sloveenia kõrval ka Eesti.

Aruandes tõdetakse, et läbi viidud reformid on oluliselt muutnud Eesti majanduskeskkonda. Hindade liberaliseerimine, erasektori kasv, turumajanduslike institutsioonide tugevnemine, majandusliku stabiilsuse suurenemine on loonud eeldused pikaajaliseks majanduskasvuks. Eestist on kujunemas liberaalse majandusega riik, mida iseloomustavad riigi vähene sekkumine majandusellu ja välistajandussuhete suur tähtsus. Positiivseks peetakse ka trende avalikus arvamuses: kui 1992. aastal hindas Eesti majanduslikku olukorda heaks ainult 9% elanikest, siis 1996. aastal andis majandusele sellise hinnangu 54%. Tunnustatakse ka positiivseid nihkeid riigi suhtluses omavalitsuste ja kodanikuühendustega, sealhulgas kolmepoolsete palgalepete sõlmimist ning presidendi juures tegutsevat rahvussuhete ümarlauda.

Eesti inimarengu aruanne 1997 esikaas.

Koos majanduse objektiivsete edusammudega suureneb tähelepanu inimeste subjektiivsele heaolule, mida näitab elanikkonna küsitluste hoogustumine. Küsitluste tulemustele toetudes esitatakse tõendeid sotsiaalsest taandarengust, Eesti ühiskonnas süvenevast sotsiaalsest kriisist. Kuid vastupidiselt majandusstatistika optimistlikele trendidele räägivad elanikkonna elukvaliteedi uuringute tulemused sotsiaalse deprivatsiooni (ilmajätuse, tõrjutuse) levikust elanikkonna

enamuse hulgas ning kasvavast võõrdumisest ja usalduse puudusest Eesti riigi suhtes. Nendele uuringuandmetele toetudes näitavad autorid, et Eesti ühiskond on jaotunud kolmeks üksteisega mittesobituvaks koosluseks: 5–10% üliedukaid peresid, 10–15% tõrjutud peresid ja 75–85% neid peresid, keda lahutab tõrjtuist mitmekordne tulu ja tarbimise erisus. Analüüsidest tendentse mitte-eestlaste kohanemises eluga Eesti Vabariigis, osutatakse, et mittekodanike suur arv ohustab Eesti poliitilist sidusust ning vähene eesti keele oskus on takistuseks tööturul ja kodakondsuse saamisel.

EIA 1997 autorid ei piirdu murettekitava olukorra kirjeldamisega, vaid esitavad ideid selle muutmiseks: (pikaaegse) töötuse vähendamise programmid ning tööotsijate sotsiaalsete ja tööalaste vilumuste arendamine; sotsiaalkindlustuse ja sotsiaalabi programmid suurema tõrjutusriskiga rühmadele, kes seni pole rahuldavalt kohanenud ühiskonna ja majanduse kiirete muutustega (sotsiaalne rehabilitatsioon ja mitmekesised rahalise ja organisatsioonilise toetamise vormid; regionaalprogrammid sotsiaalse tõrjutuse vähendamiseks; inimõigusi tagavad õigusaktid, näiteks soolise ebavõrdsuse süvenemist ärahoidvad regulatsioonid). Vajalikuks peetakse ka ühiskondlikku kokkulepet elatusmiinimumi kui sotsiaalpoliitika teguri osas. Esmajärguliste ülesannetena nimetatakse ka üürnike ja omanike vaheliste suhete korrastamist, ühiskondliku üürisektori osa suurendamist ning riiklike ja munitsipaalsete eluasemelaenude kättesaadavuse parandamist. Et lahendada elanikkonna rahvuslikust heterogeensusest tulenevaid raskusi, peetakse vajalikuks arendada vene ja teiste vähemuste integratsiooni (koostööd eri rahvusgruppide vahel, kuid oma rahvusliku identiteedi säilitamist) ning muulaste noore põlvkonna integreerimist Eesti ühiskonnaga haridussüsteemi kaudu. Nende programmide välja töötamiseks ja muutuste elluviimiseks

peetakse vajalikuks eri huvigruppide vahelist avalikku dialoogi. Selle dialoogi tulemuseks peaks olema riigi ja eri osapoolte kokkulepe, mis paneks aluse majanduskasvu ja inimarengu vastastikku toetavale toimimisele, seostades omavahel riigi eesmärgi ja kujundades kooskõlastatult toimivaid ühiskondlikke mehhanisme. Kokkuvõtlikult nimetavad EIA 1997 autorid seda 'pöördeks liberaalselt inimkesksele poliitikale'. Tuleb märkida, et sedalaadi pöörde ideed ei liigu ainult Eestis, vaid ka teistes postkommunistlikes reformirühkides. Lootust inimkesksema poliitika teostamiseks ammutatakse ka Euroopa Liiduga ühinemiselt, mida Eesti poliitikud on sidunud Eestiga võrreldes hoopis sotsiaalsemate väärtustega. Ka Maailmapank on tähelepanu juhtinud vajadusele leevendada karmide majandusreformide mõju sotsiaalsema orientatsiooniga programmide abil.

Kuid see ei ole ainus pöördepunkt, mis Eestile 1997. aastal terendab. Teine oluline pöördepunkt seostub Tiigrihüppe programmiga, lootusega leida Eestile oma tee nõukajärgsest arengupeatusest vabanemiseks, rakendades uudseid tehnoloogilisi võimalusi. Esmakordselt pakuvad sotsiaalteadlased Erik Tergi eestvõttel välja koostatud kolm Eesti arengutsenaariumit aastaks 2010, mille tabavust ja teostumise määra saame tänapäeval väärilt hinnata:

Suur mäng – liidriroll (revolutsiooniline, radikaalne areng) infotehnoloogilises arengus koos sillapositioniga ida ja lääne vahelistes suhetes.

Ülevedaja – kaasamineja (evolutsiooniline, kaasaminev areng) infotehnoloogilises arengus koos sillapositioniga ida ja lääne vahelistes suhetes.

Lõuna-Soome – kaasamineja infotehnoloogilises arengus koos „sanitaarkordoni” -tüüpi geöökonomilise seisundiga.

4. EIA 1998: Tulevikulootused ja ühiskondlik integratsioon

Peatoimetaja Erik Terk

Peatükkide toimetajad Mati Heidmets, Krista Loogma, Tiia Raudma, Katrin Toomel, Linnar Viik

Kui 1997. aasta aruanne kuulutas jõudmist pöördepunkti pigem lubaduse ja ootusena, siis 1998. aasta EIA-s on tunda juba tõusva majanduse tuules tervikuna lootusrikka tuleviku suunas pöördunud ühiskonna vaimsust. Tuues ära ÜRO inimarengu indeksi näitajad, väljendatakse lootust, et senise jõudsa arengu ja hoogsa majanduskasvu jätkudes jõuab Eesti peagi kõrge inimarenguga riikide hulka. Kui eelmistes aruannetes oli majandusedu positiivne roll pigem kahtluse alla pandud, siis nüüd tunnistatakse:

„ Peamine ühiskonda siduv ja võimu legitimeeriv positiivne alge on majanduslik edu, mis praegu 'veab välja' nõrga regulatsioonivõimega poliitilise süsteemi.

Aruannet läbib ühiskonna koostoime võimekuse, sotsiaalse integratsiooni probleemistik. Integratsiooni käsitletakse siin mitte kui eri ühiskonnarühmade vahelist lõimumist, vaid kui süsteemi koostoimet ja terviklikkust (Mati Heidmets). Eri-nevalt eelmistest EIA-dest on siin sotsiaalsete probleemide käsitusviis tasakaalustunud, ühiskonna muutumises tuuakse esile nii negatiivseid trende ja probleeme kui ka positiivseid arenguid. Tunnuslik on hariduse ning infoühiskonnaga seotud probleemide nihkumine inimarengu käsitlemise keskmesse. Loomulikult ei tähenda see nihe loobumist eelmistes EIA-des tõstatatud sotsiaalsete

Eesti inimarengu aruanne 1998 esikaas.

vastuolude analüüsist, kuid siin on lähtekohaks süsteemi kui terviku toimimise võimalikkus. Nimeetatud süsteemikesksele ja tulevikku suunatud lähenemisviisile on iseloomulik järgmine mõttearendus:

„ Tõus kõrgemale innovaativsuse tasandile eeldab ühiskonnalt sotsiaalse mobilisatsiooni võimet, selle eelduseks on aga omakorda ühiskonna küllaldane sidusus, integratsioonimehhanismide olemasolu. (EIA 1998, lk 105)

Võime isegi öelda, et esimeses kolmes EIA-s oli tunda rohkem uuenemisega seotud muutuste valulikkust, 1998. aastal aga on esiplaanil uue-nea ühiskonna tulevikuootused ja nende täitumist takistavad asjaolud Eesti elus.

Viimaste seas on taas olulisim ühiskonnas toimuv ebavõrdsuse kasv, mida vaadeldakse nüüd mitte mööduva üleminekuraskusena, vaid püsiva ja süveneva sotsiaalse kihistumise protsessina. Uue momendina tuuakse sellesse teemasse põlvkondlik dimensioon, mis seostub kohastumisega muutuvate ühiskondlike nõuete ja võimalustega ning ka eri väärtuste vahelise konfliktiga. Korrates eelmises EIA-s esile toodud jaotust kolmeks rühmaks turumajandusega kohanemise alusel (23% hästi, 33% raskustega, 44% halvasti kohanenud), seotakse see põlvkondliku väärtuskonflikti teemaga, viidates kolme põlvkonna erisustele: esiteks poliitikas juhtpositsiooni saanud nn võitjate põlvkond (25–34-aastased), kelle seas on teiste vanusegrupidega võrreldes enim liberaalse turumajanduse pooldajaid. See põlvkond ei poolda meetmeid, mille eesmärgiks on majanduslik ja sotsiaalne ühtlustamine ja toetab parempoolseid erakondi. Teiseks nn uued noored (15–24-aastased), kelle seas on rohkem riigi suurema rolli toetajaid sotsiaalkaitstes ja hariduses, kes ka on tugevalt Euroopa Liiduga liitumise ja Eesti rahvusvahelistumise toetajad. Kolmandaks nn vanad (50+), kelle seas on rohkem kaotajaid, tõrjutud ja adapteerumiskeskustes inimesi. Neil on väike toetus Euroopa Liidule, nad soovivad sotsiaalset ja majanduslikku kaitset pakkuvat riiki, toetavad progressiivset tulumaksu ja sotsiaalriiki pakkuvaid erakondi. Iseloomulikult 1998. aasta aruande integratiivsele, võiks isegi öelda et lepitavale häälestusele käsitletakse ka vanema põlvkonna hoiakuid mõistvalt. Tunnistades, et noorematele suuri võimalusi andnud ühiskond on jätnud suures ulatuses kasutamata vanema põlvkonna ja ka keskealiste teadmised, kogemused jms, pannakse südamele, et tuleb tegeleda sihiteadlikult vanema põlvkonna adapteerumise toetamise ja ühiskonda integreerimisega. Üldistades ülaltoodud jaotuste tähendust, jõutakse nukrale järeldusele:

■ Hästi integreerunud ja edukat kihti Eesti ühiskonnas on vaid 23%, ligi pool elanikkonnast on nõrgalt integreerunud. Lähtudes sellisest jaotusest, võib Eesti klassifitseerida algeliste, alles kujuneva ühiskonnaga riikide hulka, kus sotsiaalse ressursi (inimeste) kasutamisoskus on primitiivne, sest ligikaudu pool elanikkonnast leiab väheefektiivset rakendust ning ei tunne end turvaliselt ja kindlalt. (EIA 1998, lk 66)

Ühiskondliku integratsiooni seisukohalt hinnatakse kõrgelt hariduse rolli eelduste loojana nii kultuurierinevuste ületamiseks, majanduslike võimaluste parandamiseks ja ühtlustamiseks kui ka ühiskondliku koostöövõime loomiseks (Krista Loogma). Hariduse arengut käsitletakse kahe olulise telje – elitarismi vs. egalitarismi ja individualismi vs. kollektivismi perspektiivist, tuues välja neli võimalikku Eesti hariduse stsenaariumi – rahvuskeskne traditsiooniline haridussüsteem, turukeskne eliitkoole ja konkurentsi soosiv haridussüsteem, korporatiivne huvirühmadele allutatud haridussüsteem ja integratiivne, kõigi ühiskonnaliikmete haridusvõimalusi ja eneseteostust toetav Õpi-Eesti. Autorid rõhutavad:

■ Hariduspoliitilised võtmeotsused seonduvad eelkõige ühiskondlikule kokkuleppele jõudmisega haridusideoloogia suhtes, mis kannab eneses ühiskonna ja rahvuse jätkusuutliku arengu ideed (kas haridus on rahvuslik ressurss või osutatav teenus, mille kvaliteedi määrab individuaalsete ressursside olemasolu) (EIA 1998, lk 24).

Hariduse seoseid ühiskonna jätkusuutlikkusega vaadeldakse ka kriitiliste probleemide seisukohalt nagu sooline ebavõrdsus, koolist väljalangevus, õpimotivatsiooni langus, täiskasvanute hariduse efektiivsus, erivajadustega laste haridus, hariduse alafinantseerimine. Kõigi nende probleemide lahendamist oodatakse valminud haridusstrateegiliste dokumentide (Õpi-Eesti) elluviimiselt.

Integratsiooni seisukohast on olulised ka kodanikuühiskonna ja riigi suhted, millelt oodatakse dialoogi tugevnemist ja tegeliku koostööd. Ning muidugi ei saa mööda ka venekeelse vähe-
muse lõimimisest, millele kindla aluse panevad 1998. aastal valitsuse vastu võetud Eesti integratsioonipoliitika lähtekohad.

■ Selle lähenemise kohaselt peaks Eesti lähiajal jõudma ühiskonnakorralduseni, kus inimese etnilised erinevused pole ei pingete allikaks ega barjääriks elus edasijõudmisel, kus maha on võetud nii eestlaste hirmud rahvusliku hääbumise ja kultuuriruumi ahenemise osas kui ka muulaste ebakindlus iseenda ja oma laste tulevikuperspektiivide osas. Teisisõnu, on toimunud eri etniliste rühmade /---/ vastastikune omaksvõtt, kusjuures üldine lävimine toimub eesti keeles ja kõik elanikud on lojaalsed Eesti riigile. (EIA 2018, lk 51).

Olulise takistusena venekeelse elanikkonna lõimumisel, mis kinnistab kahe paralleelühiskonna säilimist Eestis, ei nimetata üksnes keeleoskust, vaid osutatakse laiemale mentaliteedi probleemile:

■ Mittepõlise elanikkonna suurte rühmade etniline teadvus või riigisotsialismist pärit õiglusideoloogia ei võimalda pidada tänapäeva turumajanduslikku ja rahvusriiklikku Eesti ühiskonnakorraldust õiglaseks. (EIA 1998, lk 46)

Õigluse teemani jõutakse ka üldisemas plaanis, käsitledes raskusi üleminekul nõukaaegsest õiguskorrast uuele, turumajanduslikule ja demokraatlikule riigile sobivale õiguskorrale:

■ Loodav nüüdisaegne õiguskord põrkub arengu ebastabiilsusele, ebaõnnestunud reformidele (ärastamine, väärtagastamine, mineviku tööpanuse alahindamine jm), seaduste puudulikkusele jne. See riivab inimeste õiglustunnet ja liiga paljude legitiimseid huve. (EIA 1998, lk 46)

Sellele vaatamata on aruande tegijad veendunud, et integratsiooniks on loodud hea õiguslik lähtekoht, kuna õiguskorra halduslikke puudusi, eelarvamusi ja väärkujutelmi 'näib õnneks tasa-
kaalustavat ja ühiskonda stabiliseerivat tugevnev kogemus, et Eesti on maa, kus kodanikuvabadused on kõigile tagatud'. (EIA 1998, lk 47)

Kõige murelikum osa 1998. aasta aruandes, nii nagu ka eelmistes, puudutab sotsiaalseid probleeme. Aruandes rõhutatakse, et vaesuse ulatus ja intensiivsus on Eestis suurenenud (elatusmiinimumi alusel hõlmas suhteline vaesus 30% peredest), kusjuures enamik vaeseid peresid langeb aasta-aastalt üha sügavamasse vaesusesse ning neil kujuneb välja vaestele iseloomulik eluviis, mis võib takistada nii laste täisväärtusliku arengut kui ka täiskasvanud pereliikmete võimalusi vaesusest välja rabeleda. Perede vaesusega seoses osutatakse taas sellele, et lapse sünniga suureneb perede vaesusrisk. Leitakse, et naise eriomast rolli ei ole ühiskond õiglaselt väärtustanud. Lapse sündimise tõttu töölt eemaloleku ajal ei maksta praegu toetust isegi mitte toimetulekupiiri tasemel, rääkimata elatusmiinimumi tasemest. Vaadates Eesti sotsiaalprobleeme Euroopa Liiduga ühinemise kontekstis, tunnistatakse, et Eestis on tehtud iseseisvusaastate jooksul nüüdisaegse sotsiaalkaitsesüsteemi ülesehitamisel ära küllalt suur töö. Eesti oli esimesi üleminekuriike, kus käivitati ravikindlustussüsteem, juurutatud on toimetulekutoetuste maksmise kord ning töötute toetamise ja ümberõppe süsteem. Samas juhatakse tähelepanu tõsiasjale, et Eestis on sotsiaalkaitse kulud inimese kohta 10 korda väiksemad kui Euroopa Liidus keskmiselt ning EL-i maadega võrreldes on eriti töötute sotsiaalse kaitse tagamine Eestis puudulikult lahendatud. Samas suureneb hõivest väljalangemine (vanad, mitte-eestlased, noored lastega naised) ning põllumajandusliku hõive kiire langus võib tekitada maapiirkondades täiendavaid sotsiaalseid probleeme. Aruande autorid hoiatavad, et sotsiaalkaitse mahajäämus võib saada takistuseks Eesti vastuvõtmisel Euroopa Liitu. EL-i riikide tasemele lähenemiseks tuleks Eesti riigil muuta

oma suhtumist sotsiaalpoliitika rahastamisesse ning leida täiendavaid võimalusi sotsiaalkaitse rahastamiseks: suurendada lastetoetusi seoses laste arvuga peres, tõsta töötute sotsiaalkaitse taset ning muuta toimetulekupiir vastavaks elatusmiinimumiga.

Euroopa Liidu astumise perspektiiv on selles aruandes seotud lootustega edusammudeks mitmes poliitikavaldkonnas, alates aktiivsete tööturumeetmete rakendamisest ning tööturu ja noorte haridusvalikute paremast sobitamisest ning lõpetades kultuuriinimeste laienevate enesetäiendamise ja eneseteostuse võimalustega.

■ *Eesti intelligentsi on pikkade suletud süsteemis elamise aastate järel haaranud tõeline maadeavastamise kirm. 1970.–1980. aastail kujutas Kesk-Euroopa meie jaoks Soome 'akna' kõrval silda ihaldusväärse ja avangardismi tulvil tõelise Euroopa juurde. Nüüd kihutame sellest sillast peatusteta üle, et ahmida endasse kauaste unistuste maailma. Veel mõni aasta ja Eesti intelligents on tublisti täienenud Euroopa kuulsates keskustes hariduse saanud inimestega. (EIA 1998, lk 100)*

Eesti tulevikuperspektiive seostatakse 1998. aasta aruandes juba selgelt ka tulevase e-riigi arenguga. Viidates kiiresti laienevale arvutikasutusele avalikus sektoris, pakub selle osa toimetaja Linnar Viik välja julge mõtte:

■ *Kasutada ära avaliku sektori innoveerimises, sh ka infotehnoloogia rakendamises peituvad uued võimalused. /---/ Eestis tuleks avaliku sektori innovaatilise uuendamise, riigi 'uuesti-avastamise' programmi käivitamist lugeda infoühiskonna ülesehitamisel üheks prioriteediks. Peale efektiivsest riigiparaadist saadava otsese kasu tuleks arvestada veel ka ekspordipotentsiaaliga. Eesti võiks olla infoühiskonna ülesehitamisel 'pilotmaa', katsepõlvikoon uute infotehnoloogiate juurutamisel. (EIA 1998, lk 103–104)*

Samas hoidutakse ühekülgse eufooria eest infoühiskonna käsitlemisel. Aruande lõppakordiks on matemaatiku ja luuletaja Indrek Tartu esseistlik mõtisklus üllatavalt nüüdisaegselt kõlava pealkirjaga: „Kas internet hajutab rahvusriigi?“ Nüüdisaegselt kõlab autori hoiatuski, et kui Eesti riik ei seisa eesti keelele ja kultuurile uuelaadsete võimaluste loomise eest selles uues keskkonnas, võib inglise keelt kasutatav globaalne internetimaailm saada ohuks eesti keele tulevikule.

5. EIA 1999: Eesti riik ja ühiskond XXI sajandi künnisel

Peatoimetaja Raivo Vetik

Autorid Aili Aarelaid-Tart, Raul Eamets, Klara Hallik, Leeni Hansson, Mati Heidmets, Marika Kirch, Dagmar Kutsar, Krista Loogma, Anu Narusk, Erle Rikman, Rein Ruutsoo, Indrek Tart, Erik Terk, Triin Vihalemm jt, Katrin Toomel ja Linnar Viik

EIA 1999 peatoimetaja Raivo Vetik osutab juba sissejuhatuses, et tema ambitsiooniks on luua eelmiste aruannetega võrreldes erinev kontseptuaalne vaade Eesti arengule. Ta nimetab seda vaadet konflikti-paradigmaks, võrrelduna eelmiste aruannetele omase koostöö-paradigmaga.

„Konflikt on dramaatilisem, sunnib esitama põhimõttelisi küsimusi ning on sellisena suunatud tulevikku. Me leiame, et millenniumivahe- tusel on just taoline lähtekoht aktuaalne. Eduka tulevikustrateegia seisukohalt on oluline küsida, missugused vastuolud on Eesti jaoks kesksed ning missugused on ühiskonna ressursid nendega toimetulekuks. (EIA 1999, lk 8)

Kui juba 1998. aastal oli Eesti inimarengu aruanne koostatud euroopalikku konteksti silmas pidades, siis 1999. aasta aruande sissejuhatuses pakub peatoimetaja Raivo Vetik välja veelgi avarama globaalse vaate.

„Millenniumivahetuse hõngust tabada püüdes oleme taotluslikult hõlmanud tunduvalt laiemat ajalist perspektiivi. Oleme püüdnud olla kontseptuaalsemad ning kohati ka kujundlikumad, puudutamaks süvahoovusi, mis hakkavad mõjutama maailma ja Eestit 21. sajandil. (EIA 1999, lk 8)

Eesti inimarengu aruanne 1999 esikaas.

Ühiskonna käsitlust avardava kontseptuaalse raamistikuna on kogumikus kasutatud moderniseerumise ja postmoderniseerumise teooriaid, majanduse teema puhul ka paralleelselt fordismi ja postfordismi mõisteid ning tööstusühiskonna ja postindustrialse ühiskonna võrdlust. Kõigi nende mõistepaaride kasutamine on vajalik selleks, et esile tuua Eesti, nagu ka teiste Balti riikide postkommunistliku arengu keerukust. Need ühiskonnad

langesid nõukogude süsteemi mõju ohvriks veel pooleldi agraarühiskondadena, milles olid alles täielikult välja kujunemata modernse ühiskonna sotsiaalsed suhted, arusaamad ja väärtused. Balti riikide postkommunistlikku siirdeaega vaadeldakse korraga nii järelmoderniseerumisena kui ka siseneemisena Lääne ühiskonnas juba 1970-ndate lõpul maad võtnud nn postmodernsesse ajajärku. Eesti inimarengu hindamise teeb selle vastuolulise olukorra tunnistamine üsna raskeks.

■ Praeguse Eesti arengu üks põhivastuolu seisnebki selles, et samaaegselt läbitakse kahte erinevat ühiskonna arengu faasi. Ühel poolt toimub rahvusriigi taastamine kui moderniseerumise projekt, mille loomulikuks osaks on ühiskonna võimalikult suuremat homogeensust taotlev poliitika. Teiselt poolt toimub etniliselt mõistetud rahvusriikluse ületamine. /---/ Eesti ühiskonnaelu sfäärides eksisteerivad kõrvuti, konkureerivad ja kohati põimuvad eelmodernsed ja postmodernsed elemendid. Tulemuseks on ühiskonda kui tervikut kujundavate sidemete nõrkus ja eristavate faktorite esiletõus. Seaduskuulekus, kollektiivne lojaalsus ja individuaalne algatuslikkus toetuvad suuresti erinevatele allikaile. Eksisteerivad väärtused ja normid on tekkinud eri ajastutes. /---/ Erinevad põlvkonnad, geograafilised piirkonnad, etnokultuurid, tegevussektorid jne kannavad erinevate ühiskonnaparadigmade pitserit. (EIA 1999, lk 15–16)

Eelmodernsuse, modernsuse ja postmodernsuse üheaegsus avaldub kujukalt põlvkondade suhetes, mida toodi esile juba eelmise aasta aruandes kui Eesti ühiskonna üht peamist arengumootorit. Kui vanem 'kaotajate' põlvkond juhindub paljuski eelmodernsetest, keskealistest 'võitjad' aga modernsetest arusaamadest, siis uuele põlvkonnale on lähedasemad postmodernse ühiskonna arusaamad, mida iseloomustab jäikade struktuuride asendumine paindlikega, vertikaalsete võimuhete nõrgenemine ja asendumine dialoogilisusega ning osalusprintsibiiga, kindlate

normatiivsete arusaamade ja lõplike tõdede küsitavaks muutumine, üleminek massitarbimiselt ja -tootmiselt kliendi vajaduste ja isikupära arvestavale rätsepaprintsiibile ja muidugi ka vastumeelsus igasuguse monopoolse võimu ja autoriteedi allikate suhtes, kuulugu need riiklikele struktuuridele või valitsegu vaimuvalda. Seega tähendab postmoderniseerumine ka inimarengu kontseptsiooni rikastumist elukvaliteedi mõistega ning suurema tähelepanu pööramist kultuuri, meedia, elukeskkonna ja elustiili aspektidele.

■ Objektiivsete muutuste kõrval toob postmoderniseerumine kaasa ka uut tüüpi vaimse hoiaku, mis põhineb teadlikkusel kasvava sotsiaalse ratsionaliseerumise negatiivsetest külgedest. /---/ Arenenud riikides on tekkimas uued postmaterialistlikud väärtused ja sotsiaalsed liikumised, mille jaoks poliitika ei ole mitte niivõrd võitlus hüvede eest, mida riik võib pakkuda, kuivõrd teatud väärtuste ja elustiili kaitse. Nende poliitilised programmid pole seotud mitte niivõrd jaotamise probleemidega, kuivõrd elukvaliteedi küsimusega. (EIA 1999, lk 9, 11)

Aruande avapeatükis „Eesti riik ja ühiskond XXI sajandi künnisel“, mida võib hinnata kui terviklikku ühiskonnafilosoofilist esseed, loob peatoimetaja Raivo Vetik olulise ajaloolise ja ühiskonnakriitilise konteksti kaasaegse Eesti probleemide analüüsiks, käsitledes Eesti ajalookogemust nõukogude okupatsiooni ajal kui patoloogilist vägivaldse moderniseerimise protsessi, mille jäljed ulatuvad sügavale kaasaega.

■ Tänapäevase Eesti põhivastuolud tulenevad asjaolust, et ühiskonna loomulik areng on 50 aastat olnud pidurdatud ning samas seisab ta silmitsi väga kiiresti areneva globaalse tsivilisatsiooniga. Eesti ühiskond peab lahendama samaaegselt kõigi kolme ühiskonnaelu paradigma (modernse, eelmodernse ja postmodernse –ML) poolt püstitatavaid ülesandeid. Paraku on neil kõigil paradigmatel oma loogika ja sisuline roll

ühiskonna arengus. Seepärast on paratamatu erinevate paradigmade pörkumine, mis põhjustab kogu ühiskonda läbivaid struktuurseid konflikte. Sellega paralleelselt toimub ka erinevatest ühiskonnatüüpidest pärit nähtuste põimumine, tekitades ootamatuid arengupatoloogiaid. /---/ Sel põhjal eristuvad nõukogude süsteemi ja tegelikkuses eksisteerinud ühiskonna järelmõjud tänase Eesti elus. Tulemusena on tekkiva uue ühiskonnatüübi seosed möödanikuga vägagi mitmetahulised. (EIA 1999, lk 14)

Sellisenä eristub 1999. aasta aruande käsitusviis oluliselt eelnevast traditsioonist, mis järgis pigem ÜRO inimarengu aruannetele omast olevikutrende kirjeldavat iseloomu. Võime öelda, et alates 1999. aasta aruandest saavutas Eesti inimarengu aruannete formaat uue taseme, mida iseloomustas sihipärasem kontseptuaalsus Eesti arengute lahtimõtestamisel.

Konfliktiparadigmast lähtudes on kujundatud ka aruande struktuur, milles esimeses peatükis on kesksel kohal rahvuslike huvide ja rahvusvahelistumise konflikt Euroopa Liitu astumisel, samuti õigusriigi arengus ilmnevad vastuolud. Teises peatükis vaadeldakse erisuguste väärtuste ja identiteetide suhteid, sealhulgas lõimimispoliitika sisemist vastuokslikkust ning meedia rolli ühiskondlike erinevuste võimendaja või silujana, kolmandas analüüsitakse rikkuse ja vaesuse vahetõrki ning neljandas vaadeldaks infoajastul tekkivaid uusi vastuolusid töö- ja haridussfääris ning käsitletakse murelikult traditsioonilise rahvakultuuri kokkupõrget internetistuva globaalkultuuriga. Siiski ei piira konfliktiparadigma ka konfliktide taga ühisosa otsimist ning erinevuste mõtestamise kaudu rikastava sünteesivõimaluse avastamist. Pigem võime näha, kuidas Eesti inimarengu vastuolulisust vaagides aitavad sotsiaalteadlased kaasa ühiskonna eneseteadvuse arendamisele kriitilise refleksiivsuse suunas, mida on peetud ka demokraatia vaimseks eelduseks.

■ *Mida taolises vastuolude rägastikus ette võtta? Pikaajalises perspektiivis on ainus mõistlik lahendus ühiskonna eri osiseid tunnustades liikuda uut tüüpi sidususe tekkimise suunas, milles ühine huvi ning grupi ja isiklikud huvid on teineteist tasakaalustavas tervikus. Lühiajalises perspektiivis on kõige tähtsam olemasolevate sotsiaalsete vastuolude, nende põhjuste ja arengumehhanismide selge teadvustamine. Muu hulgas eeldab see analüütiliste ja inforessursside senisest oluliselt tõhusamat ärakasutamist. (EIA 1999, lk 16)*

Nii on ka Euroopa Liiduga liitumist vaadeldud vastuolulise sammuna, mis tekitab rohkelt küsimusi nii modernse arengu perspektiivist (suveräänsuse probleem) kui ka postmodernsest vaatevinklist (bürokratia probleem), ärgitades avaliku diskussiooni vajadust. Väikeriigi puhul eeldab europrojekti edukus mitte ainult omaenda huvide rõhutamist, vaid ka neile sobiva niši leidmist laiemate ja võimsamate huvide mustris.

Aruandes kaalutakse läbi mitme teema, mida Eesti võidab sellega, et loovutab osa oma suveräänsusest EL-ile. Kõigepealt viidatakse Venemaalt lähtuvalle ohule, mis muudab eriti oluliseks Eesti jaoks kindlate liitlaste olemasolu, mida EL kindlasti pakub. Ent kõige olulisem on EL-iga liitumisest oodatav kasu Eesti inimeste heaolu tõusule. Olulist tuge loodetakse sotsiaalprobleemide lahendamisel ning majanduse edendamisel.

■ *Eesti erihuvide tegelikuks valdkonnaks on tööhõive ja konkurentsivõime. Inimesed on huvitatud eelkõige sotsiaalse elu raskustest ülesaamisest, lootes, et arenenud majandusega Euroopa Liit saab oluliselt kaasa aidata just elatustaseme tõusule ja töökohtade loomisele. (EIA 1999, lk 29)*

Majanduse arengus avas Eesti kutsumine Euroopa Liidu ühinemiskõnelustele uued perspektiivid. Nendeni jõudmisel mängis otsustavat rolli 1990-ndate teisel poolel Eesti majanduses saavutatud püsiv tõusujoon, mida aruande autorid tunnustavalt ära märgivad.

■ *Vastavalt majandusliku ülemineku mudelitele on riigisotsialismist turumajandusse jõudmise perioodiks vähemalt 10 aastat. Arvestades Eesti edukust turumajandustumisel, võib väita, et Eesti on eelnimetatud üleminekut lõpetamas. /---/ Majanduse kohanemine uutele tegevustingimustele oli sügavam kui teistel turumajandusse liikunud maadel. Nii sektoriaalse struktuuri kui väliskaubanduse geograafilise struktuuri muutumine olid muljetavaldavad. Tõsisem majanduskasv andis ennast küll eeldatust kauem oodata, kuid aastate 1996–1998 majanduskasvu numbrid olid väga kõrged. (EIA 1999, lk 60)*

Aruandes rõhutatakse, et Eesti on saavutanud inimarengus läbimurde lähenemises kõrgema arengutasemega riikide rühma (54. koht pingereas EIA-s 1999, aasta varem 77. koht) ning püstitatakse eesmärk jõuda inimarengus ette seni meid edestanud Kesk-Euroopa riikidest Ungarist ja Poolast. Selleks loodetakse tuge Euroopa Liidu liikmelisusega avanevatest uutest võimalustest. Otsest kasu Eesti majandusele nähakse mitte ainult raha näol, vaid ka rahvusvahelise konkurentsivõime lisandumises. Osutatakse EL-i kuvandi väärtusele Eesti toodete ja teenuste mainekuse ja usaldusväärtsuse jaoks:

■ *Eesti mainet rahvusvahelises majanduses määrab ühest küljest liberaalne turumajandus, aktiivne reformipoliitika ja soodne ettevõtluskliima. Teisalt seondub ettekujutus Eestist sõnadesga 'endine nõukogude liiduvabariik'. Ühinemine EL-iga muudab mõlemat hoiakut ning asendab selle maailma jaoks suuresti EL-i kui terviku mainega. (EIA 1999, lk 24)*

Loomulikult on ka EIA 1999 fookus ikkagi Eesti ühiskonna sisestel arenguteguritel. Aruandes tuuakse esile terve rida murekohti, alates Eesti ettevõtjate vähesest koostöövõimest ning madalast nõudlusest kõrgema kvalifikatsiooniga tööjõu järele kuni riikliku struktuuripoliitika puudumiseni ning liiderettevõtete välisomanike vähese huvini

Eestis innovatiivseid tooteid ja teenuseid arendada. Esile tulevad Eesti tööturu endeemilised sisevastuolud: elanikkonna kõrge keskmine haritus ja samas kutsehariduse mittevastavus tööturu ootustele, tugevad vastuolud ja pinged nii pealinn-perifeeria teljel, uute ja traditsiooniliste majandussektorite vahel kui sotsiaalsete gruppide ja põlvkondade vahel. Tunnistatakse, et regionaalsed ja sektoriaalsed erinevused tööjõu nõudmise ja pakkumise vahel on üks sotsiaalse depressiooni allikas. Nende erinevuste seas on olulisel kohal tööhõive soolise tasakaalu puudumine, tervete majandusharude jagunemine meeste ja naiste aladeks, millest johtub ühest küljest meeste hõive langus majanduse restruktureerimisel ja teisalt naiste madalam sissetuleku tase. Samuti püsib lõhe eestlaste ja mitte-eestlaste hõives. Nimetatakse, et majanduskasvule vaatamata langes registreeritud töökohade loomine ajavahemikus 1996–1999 pidevalt, mis viitab muu hulgas varimajanduse kasvanud osatähtsusele. Samuti ei ole majanduskasv toonud murrangut Eesti tulevikku ohustavas lastega perede süvenevas vaesuses. Selles küsimuses on 1999. aasta EIA väga konstruktiivne, osutades vajadusele kujundada strateegiline plaan lastega perede vaesusest välja toomiseks ning visandades ka selle plaani üksikasju.

1999. aasta aruande kõige dramaatilisemad leheküljed on pühendatud seni inimarengu aruannetes vähe käsitletud maaelule (Rein Ruutsoo). Hinnang arengutele maal on üheselt negatiivne. Uuringutele toetudes väidetakse, et 95% maaelanikest peab maareformi ebaõnnestunuks, kolm neljandikku maaelanikest hindab oma majanduslikku olukorda halvaks ja võimalusi selle parandamiseks väikeseks. Osutatakse maade tagastamise venimisele mitmesuguste juriidiliste ja administratiivsete takistuste, aga ka asjaosaliste leige suhtumise tõttu. Kurdetakse, et enamik tagastatud maade omanikest, endiste talunike lastest ja lastelastest ei tunne enam huvi maaelu ja põllumajanduse vastu, sestap suurt osa tagastatud maadest ei harita. Väidetakse ka, et perefarmide kui maaelule alust loovate tootmisüksuste tekitamise projekt on

suuresti ebaõnnestunud. Ka tööpuudus on pigem maaelanike kui linlaste probleem: tööhõive maal on langenud 50 protsendile, vähemalt viiendik, kohati neljandik Eesti külaelanikest, eelkõige Lõuna-Eestis, on tegelikult töötud.

Kui nõukogude ajal oli maaelu organiseeritud suurmajandite keskuste ümber, mis täitsid ka kõiki sotsiaalseid funktsioone, siis nende funktsioonide üleandmine valdadele on kaasa toonud paljude teenuste halvenemise. Külaühiskonna jätkuv atomiseerumine ja kihistumine on dramaatiliselt laiendanud kuritegevust ja tekitanud süveneva alkoholismi.

■ Põllumajandusliku toodangu languse kõrval toimuvad maaühiskonnas kogu Eestile pöördumatu tähtsusega muutused. Maa asustusstruktuur, sotsiaalne kihistus, hariduspotentsiaal, kodanikualgatus ja koguni peretüüp on muutunud. Muutustel on väga olulised tagajärjed, kuna maaühiskond on olnud eesti kultuuri ja rahvuse oluline ressurss. Restitutsiooniline projekt, mis seadis eesmärgiks taastada okupatsioonieelsed omandisuhted, ei toonud kusagil kaasa nii põhjanevaid tagajärgi kui maaelus. Eesti põllumajandusreformis põrkusid riigisotsialistlik süsteem kui elukorralduse viis ja restitutsioonil põhinev ideoloogia. (EIA 1999, lk 71)

Maaelu peatükk on kõige kujukam illustratsioon 1999. aasta aruannet sissejuhatavale teesile eri ajastute kokkupõrkest Eesti postkommunistlikus arengus. Just maaelule jättis nõukogulik üheks külgne ja vägivallarahke moderniseerimine kõige sügavama struktuurse jälje, samas stimuleerides hävitatud külaühiskonna muutumist nostalgiliseks müüdiks, mille teostumist iseseisvuse taastamisel loodeti. Sellest müüdist oli kantud ka kogu maade tagastamise ideoloogia, mis aga sattus teravasse vastuollu XX sajandi lõpu tegelikkusega.

Uuenduslik on 1999. aasta EIA ka teaduse ja kultuuri olulise rolli esiletõojana inimarengu vaatevinklist, kusjuures seda tehakse tulevikku vaadates, saabuva postmodernse infoajastu kontekstis. Lugejat valgustatakse eksperthinnangute alusel koostatud kirjeldusega kõige tõenäolisematest tulevikusuundumustest Eesti töö- ja haridus sfääris, millest valdav enamik on praeguses Eestis igapäevaseks tegelikkuseks kujunenud. Teisalt analüüsitakse selles peatükis eri sünnikohortide haridusvõimaluste muutumist läbi aja, ennustades Eesti hariduses koos massihariduse levikuga süvenevat sotsiaalset diferentseerumist ja haridusliku ebavõrdsuse võimendumist. Uudset lähenemist rahvakultuuri fenomenile pakub Aili Aareleid-Tart, kes analüüsib rahvakultuuri sotsiaalse tähenduse muutumist alates 19. sajandist kaasajani, tuues esile selle vastuolulise ideoloogilise rolli nõukogude süsteemis ning selle muutumise vabas Eestis, kus esile on kerkinud küsimus rahvakultuuri kestlikkusest kommerts-kultuuri eelistavas internetistunud maailmas.

1999. aasta EIA säästliku arengu vajalikkusele pühendatud lõppakord kõlab aga vägagi tänapäevaselt:

■ Eesti on hea näide püsiarengu edukast verbaliseerimisest. Ühena esimestest maailmas võttis Riigikogu 1995. aastal vastu säästva arengu seaduse. Püsiarengu ideestik on hõivanud kindla koha meie ühiskondlikus ja poliitilises mõttevahetuses. Samas on majanduslik surve ning tavainimese soov elada nii nagu läänes teinud väga raskeks tegeliku tulevikku investeerimise, olgu küsimuse all kas põlevkivi põletamise vähendamine või korduvkasutusega pakendid. Meie igapäeva tegelikkuseks on hoopis üheksakümnendate tarbimisbuum, mille keskne element on olnud tulevikult raha laenamine. Verbaalne ja reaalne elu liiguvad eri suunas. (EIA 1999, lk 101)

6. EIA 2000: Eurointegratsiooni ootused ja ohud

Peatoimetaja Raivo Vetik

Autorid Aili Aarelaid-Tart, Airi-Alina Allaste, Eiki Berg, Leeni Hansson, Jelena Helemäe, Marika Kirch, Kristi Raik, Ellu Saar, Jüri Saar, Georg Sootla, Rein Vöörmann, Indrek Tart jt

Millenniumi aasta 2000 Eesti inimarengu aruanne on tervikuna pühendatud eurointegratsioonile. Jätkates eelmise aasta aruandes arendatud konfliktiparadigmat, vaadeldakse ühinemist Euroopa Liiduga vastuolulise sündmusena Eesti arengus. Europrotsessi vastuolud on seotud rahvuslike huvide kaitsega, kultuuri jätkusuutlikkusega, poliitikute ja ametnike rolliga eurointegratsioonis, uute nõuetega, mida tuleb arvestada eri valdkondades, näiteks õiguskorra kaitstes, hariduses, tööturul. Räägitakse nii Eesti senise arengu lahendamata probleemidest ja nõrkadest kohtadest Euroopa tasemega võrreldes (näiteks perepoliitika, uimastipoliitika) kui ka Euroopa Liidu enda toimimise varjukülgedest. Aruannet sisse juhatahes selgitab peatoimetaja Raivo Vetik valitud vaatenurka järgmiselt:

■ Võimalik ühinemine Euroopa Liiduga on vähemalt sama kaaluga valik nagu kümnenditagune taasiseseisvumine. Samas erineb nende ühiskondlik toetuspind märkimisväärselt. Liitumistaotluse aluseks ei ole mitte niivõrd sisemine vabadusetsung, mille emotsionaalne laine haarab kaasa kogu ühiskonna, kuivõrd eliidi poolt ülalt alla suunatud geopoliitiline ja majanduslik kaalutus. Ühinemine eeldab Eesti riigi suveräänsuse osalist loovutamist teatud teiste eesmärkide saavutamiseks, kuid need ei ole ühiskonna kui terviku jaoks piisavalt arusaadavad ja veenvad.

Eesti inimarengu aruanne 2000 esikaas.

/.../ Seni on Eesti europrojekt pigem ideoloogiline ja tehokraatlik kui analüütiline ja inimesekeskne. (EIA 2000, lk 8)

Väljaanne seabki eesmärgiks algatada Eesti ühiskonnas seni puuduvat ulatuslikku ja sisulist debatti Euroopa Liiduga ühinemise probleemidest, lootustest ja hirmudest. Mõnes mõttes pakub see justnagu SWOT-analüüsi Euroopaga ühinemise tugevatest ja nõrkadest külgedest, sellega seotud ohtudest ja võimalustest. Põhjalikult vaagitakse

ühinemisprotsessis ilmsiks tulnud demokraatia ja avalikkusega seotud probleeme, ühinemise rahvusvahelist ja kultuurilist dimensiooni, Euroopa nõuetele mittevastavat elanikkonna turvalisust. Põhjalikult uuritakse Eesti riigivalitsemise, tööturu ja hariduse seisundit võrdluses Euroopaga. Leitmotiiv peaaegu kõigi teemade käsitlemisel on Eesti huvide ja eripära arvestamine või vastavate EL-i reeglite kohaldatus Eesti eripärale ja vajadustele. Samas rõhutatakse vajadust leida huvide ühisosa.

■ Eesti rahvuslike huvide seisukohalt peaksid europrojekti märksõnadeks olema positiivne meie-identiteet, sisemise spontaansuse väljarendamine ning liitumise dialoogilisus. Väikeriigi puhul eeldab europrojekti edukus mitte ainult omaenda huvide rõhutamist, vaid ka neile sobiva niši leidmist laiemate ja võimsamate huvide mustris. See omakorda nõuab senisest tunduvalt tõsisemat analüütilist pingutust ja eelkõige avalikku diskussiooni EL-i küsimustes. (EIA 2000, lk 11).

Laiapõhjalise avaliku eurodiskussiooni puudumist Eesti ühiskonnas seletatakse poliitikute sooviga võimalikult kiiresti ühinemisläbirääkimistes edasi liikuda, mistõttu jäme ots kogu protsessis on liikunud avalikult väljalt valitsusasutuste suletud uste taha ametnike kätte. Selle tendentsi juuri nähakse Euroopa Liidus eneses valitsevas demokraatia defitsiidis, mis eurokõneluste käigus on nakatanud ka Eesti poliitikat.

■ Ametnikel on eurointegratsioonis keskne roll nii EL-i kui kandidaatriikide poolel. Itta laiendamisel domineerib diskursus, mis nõuab liikmeks pürgijatelt kiiret ja tõhusat tööd; seevastu avalik arutelu ning erinevate poliitiliste ja sotsiaalsete gruppide kaasamine kulutab aega ja nappivaid ressursse. /.../ Ametnike seisukohast takistab ja aeglustab parlamendi kaasamine otsuste ettevalmistamisele nende tööd; riigikogulaste probleemiks on aga piisav ja õigeaegne informatsiooni saamine ja olulise eraldamine eurodokumentide tulvast. (EIA 2000, lk 17)

Täna võime kahjuks tõdeda, et sama tendents jätkus ka pärast Euroopa Liitu astumist ning võime au anda sotsiaalteadlastele, kes juba 2000. aastal sellele riigivalitsemise bürokratiseerimise ohule tähelepanu juhtisid. Samas nähakse aruandes ka ühinemisprotsessi positiivset mõju Eesti ametnikkonna kompetentsusele ning Eesti riigi haldussuutlikkusele üldisemalt. Teine lugu on poliitikutega, kellele heidetakse ette vähest võimekust kaasata kodanikuühiskonda ning poliitika taandamist koalitsioonisisesele lehmakauplemisele ja ministrite vahelistele isiklikele kokkulepetele.

■ Niisuguse otsustamisstiili puhul on ratsionaalsed kaalutlused ja professionaalne otstarbekus tagaplaanil, s.t otsustamine on poliitika tulemuste vaatevinklist vasturääkiv ja süsteemitu. Varem või hiljem kujunevad selle tulemusena eri poliitikate vahel vastuolud, mis transformeeruvad ka sotsiaalseteks vastuoludeks. /---/ Ilmselt on avaliku teenistuse stabiliseerimise ja teiste vajalike omaduste kujunemise võti siiski väärtussüsteemis. Avaliku teenistuse põhimissiooniks on ühishüvede osutamine. Siirdeprotsessis kujunes aga ühishüvest antiväärtus. (EIA 2000, lk 30, 33)

Kahjuks pole sellest süsteemitust poliitilisest praktikast ka tänapäeval edasi jõutud. Võimalik, et koguni vastupidi – ühishüvede asemel oma grupi huvidest või isiklikest ambitsioonidest lähtuvate poliitiliste otsuste tegemine on kahekümne aasta jooksul veelgi tavalisemaks muutunud. 2000. aasta inimarengu aruande autorid panevad selle tendentsi murdmiseks suuri lootusi kodanikuühiskonna arengule, millele loodetakse saada olulist tuge Euroopa Liidu vanemate liikmesriikide kodanikuaktiivsuse kogemustest.

■ Kodanikuühiskonna arengu aspektist muutub järjest olulisemaks, seda eriti Euroopa Liidu integratsiooni silmas pidades, inimeste õiguslane haritus, isiklik kogemus, muutustega kursisolek ja tahe osaleda ühiskonnas valitsevate suhete ümberkujundamisel. See tähendab, et koos

formaalse õigusruumi muutumisega peaksid muutuma ka inimeste suhtumine ning hoiakud arenenud kodanikuühiskonnaga riigile sarnasemaks. (EIA 2000, lk 36)

Lisaks demokraatia ja bürokraatia vastuolule Euroopa tasandil juhitakse aruandes tähelepanu Eestit ja teisi värskeid demokraatiasid Euroopa Liidu arengus varitsevale vastuolule rahvusriikliku ja riikideülese otsustustaseme vahel. Aastatega on see vastuolu veelgi süvenenud, ja nagu toona, nii on ka nüüd Eesti väikeriigina siin sageli keeruka dilemma ees.

■ Efektiivsuse kaalutlustest lähtuvalt peaks EL-i institutsionaalne reform tõstma otsustavalt suurte riikide osakaalu ning lõpetama konsensuspoliitika, sest vastasel korral ei suudaks laieneva EL-i masinavärk enam lihtsalt funktsioneerida. Kuid see läheb vastuollu väikeriikide huvidega, kelle loomulik instinkt rõhutab pigem esinduse printsiipi. (EIA 2000, lk10)

Nagu näeme, tõstatasid sotsiaalteadlased 2000. aasta inimarengu aruandes juba mõni aasta enne tegelikku Euroopa Liidu liikmelisust selle liidu tulevikuga seotud olulisi probleeme, mille õigeaegne rahvaga arutamine ja selgeks vaidlemine oleks olnud oluline tagatis Euroopast võõrandumise ja ka Euroopa taseme poliitikate mittemõistmise vastu, millele nüüd on ehitanud oma Euroopa Liidu suhtes vaenuliku retoorika rahvuskonservatiivsed populistid. Aruandes väljendatakse ärevat ootust, et teisel pool Euroopa Liidu väravaid tuleb Eestil hakkama saada vanade Euroopa riikide teistsuguses ajastus elavas ühiskonnas, mille vaimne häälestus erineb tunduvalt Eesti omast, kes tunneb end ikka veel olevat ajaloo võitlustandril.

■ Euroopa Liit ühendab väga kõrgel arengutasemel modernseid ühiskondi, kuid Eesti asub pigem rahvusliku ülesehituse ja järelmoderniseerumise faasis, mille arenguloogika, eesmärgid ja liikumapanevad jõud on erinevad. /---/

Vaimumaastikul väljendub kirjeldatud vastuolu heroismi ja igavuse dialektikas. Eesti kõrged riigiametnikud unistavad läänelikult igavast riigist (Ilves, 2000), unustades, et paljud hädavajalikud kangelasteod on veel sooritamata. /---/ Rahvuslik ülesehitus eeldab meie-tunnet ja pingutust, mille seostamine igava riigiga on vastuolu terminites - 'heroism on sõna, mida praegune lääs ei armasta' (Oras, 1988). Kusjuures see, mida Eesti vajab on mitte nietzschelik 'Euroopa inimese lamestumise' eitus, mis sisuliselt kuulub alles ülejäärgmisse arengufaasi, vaid igapäevane raske ülesehitustöö. (EIA 2000, lk 11)

Tuleviku vaadates kaardistatakse aruandes mitu olulist poliitikavaldkonda, mis sellist ülesehitavat tööd kõvasti nõuavad, enne kui neid võiks pidada täiel määral 'euroopalikuks'. Ühelt poolt on need valdkonnad, kus Eestit takistavad 'eurooplaste moodi' mõtlemast ja tegutsemast valusad nõukogude ajast pärinevad kogemused – eeskätt on need seotud Venemaa suunalise välispoliitika, mitte-eestlaste lõimumise ja piirideta tööjõuturuga. Teisalt on valdkondi, kus Eesti pole veel jõudnud teha kõiki vajalike jõupingutusi kas rahapuudusel, vastavate teadmiste ja oskuste puudumisel või varasemast ühiskonnaparadigmast pärinevate eelarvamuste ja traditsioonide tõttu.

■ Peale elanike hoiakute ja õiguskäitumise on oluliseks probleemide ringiks ka Eesti tegelik majanduslik valmisolek sobituda Euroopa Liidu riikide hulka. Vastuolu võib tekkida EL-i õigusruumi mõningate põhimõtete ja Eesti praeguste võimaluste vahel. /---/ Aastatel 1994–1997 sotsiaalsfäärile tehtud kulutused on ligi kaks korda väiksemad kui EL-is keskmiselt. Tööpoliitikale tehtavad kulutused on aga kümme korda väiksemad EL-i keskmisest (Eamets, 2000). Seega, eurointegratsiooniga seoses peaks riik sotsiaalsfääri kuludele oluliselt rohkem tähelepanu pöörama. (EIA 2000, lk 37)

Aruandes käsitletakse lähemalt valimiste ja seadusandluse näitel kommunistliku süsteemi järelmõjusid pluralistliku poliitilise süsteemi toimimisele. Arusaamade ja käitumismustrite teisenemist sarnasemaks postmodernsete 'vanade Euroopa riikidega' nähakse aga abielu institutsiooni nõrgenemises, soorollide ning töö ja pereelu vahekorra muutumises, aga ka selliste negatiivsete nähtuste kasvus nagu illegaalsete narkootikumide levik noorte seas või varavastaste kuritegude kasv. Värvika lisa nendele võrdlustele Eesti ja Euroopa vaimsure vahel annab 1999. aasta EIA-s alustatud rahvakultuuri vormide muutumise analüüs (Aili Aarelaid-Tart) ja sellise nähtuse nagu Eurovisiooni lauluvõistlus luubi alla võtmine (Indrek Tart). Rahvakultuuri liikumist 'euroruumi' uuriti selleks korraldatud fookusgruppides. Vastustes tuuakse esile selgeid kaasajastumise märke:

■ *Kui esiisade tarvis avaldus see (rahvakultuur – ML) näiteks külaseppade osavusena, siis miks ei võiks see praegu väljenduda vanade unikaalsete autode restaureerimisena. Liigset võõristust ei tekita enam uustekkelised sümbioosid, nagu etnoräpp, etnograafilised arvutimängud jt. Traditsionaalsuse uue dimensiooni musternäitena töusid intervjuudes esile Viljandi pärimusmuusika festivalid. (EIA 2000, lk 65)*

Ohtu nähakse eesti rahvakultuuri tungivates ameerikaliku kommertskultuuri elementides, nagu halloween, valentinipäev jne, mis tõrjuvad välja meie originaalsed rahvakombed.

Läbi eri aastate tähelepanu keskmes püsiva teemana jätkub hariduse ja tööturu suhete analüüs, seekord siis süstemaatiliste võrdluste kaudu Euroopa Liidus valitsevate suundumuste ja traditsioonidega. Taas tullakse tagasi tööhõive probleemide, sh noorte tööpuuduse juurde, põhjalikult vaagitakse ka mitmel eelneval aastal tõstatatud soolise ebavõrduse probleeme, võrreldes rahvusvaheliste võrdlusandmete najal naiste tööhõivet, mobiilsust, karjäärivõimalusi ja palgataset eri majandussektorites. Seejuures tutvustatakse üksik-

asjalikult EL-i tööturupoliitikat reguleeriva Amsterdami lepingu (1999) põhimõtteid. Selle aruande peatüki kõige enam mõtteainet pakkuv ja tänagi väga kaasaegselt kõlav osa on pühendatud tööturu ja hariduse suhetele. Tundub, et küsimus hariduse vastavusest tööturu ootustele kuulub nn nurjatute probleemide hulka, millele ainuõiget vastust ei olegi. 2000. aasta EIA-s pakub Ellu Saar selle probleemi väga kontseptuaalse lahti harutamise tee, kasutades nn kapitalismi variatsioonide teooria seisukohti kapitalistliku majanduse kahe eri vormi, korporatiivse ja liberaalse kohta. Osutades, et Eesti on arendanud oma haridussüsteemi Saksamaa (korporatiivse) duaalse mudeli järgi, kus kutseharidus ja gümnaasiumiharidus on lahutatud, majanduses aga valitud liberaalse turumajanduse mudel, järeltab autor:

■ *Ka haridussüsteemil on oma arenguloogika ning funktsioonid, mis ei piirdu ainult turu teenindamisega. Järelikult tuleks kokku leppida, milliseid hariduse ja tööturu institutsionaalseid kombinatsioone me võime endale lubada siin, kus me oleme, lähtudes sellest, mis meil on, ja arvestades sellega, mida me tahame, aga andes endale aru ka sellest, millised tagajärjed kaasnevad vastavate valikutega. Euroopa kogemus õpetab, et meil ei õnnestu laenata Saksamaalt duaalse haridussüsteemi põhimõtteid ja samas jätkata liberaalset tööturupoliitikat ülisegmenteeritud tööturul, sealjuures loobudes igasugusest riiklikust noorsoopoliitikast. (EIA 2000, lk 98)*

Sellesama tegemata valiku käes vaevleb Eesti haridussüsteem paraku tänaseni, kuulates jätkuvalt ettevõtjate kaebusi tööturu ootustele mittevastava hariduse kohta.

7. EIA 2001: Eesti jätkusuutlikkus

Peatoimetaja Raivo Vetik

Autorid Aili Aarelaid-Tart, Mare Ainsaar, Leeni Hansson, Mikko Lagerspetz, Ellu Saar, Ahto Oja, Ivar Raig, Kristi Raik, Rein Ruutsoo, Indrek Tart, jt

EIA 2001 jätkab sama peatoimetaja Raivo Vetiku eestvedamisel eelmisel aastal alustatud tulevikku vaatavat analüüsi, keskendudes Eesti jätkusuutlikkusele. Kogu aruande leitmotiiviks ongi mure Eesti kestlikkuse pärast, mis kohati omandab üsna dramaatilise alatoonid, esitades eksistentsiaalse küsimuse: kas Eesti jääb püsima? Andes hinnangut Eesti inimarengule, juhitakse tähelepanu selles ilmnevatele jätkusuutmatuse sümptomitele.

■ *Võrdluses teiste riikidega on selles aruandes Eesti kohta piltlikult öeldes kaks uudist. Hea uudis on see, et Eesti koht kõrge inimarenguga riikide seas on kindlustunud. Kui eelmisel aastal olime maailma riikide arvestuses 46., siis sel aastal 44. kohal. Eesti inimarengu indeksi tõus põhineb riigi SKP kasvul, mis võrreldavates hindades ulatub 8355 USA dollarini inimese kohta. Halb uudis on aga see, et teatud mõttes on hea uudis eksitav. Nimelt on inimarengu indeksi puhul tegemist agregeeritud näitajaga, mis paratamatult jääb pinnapealseks, varjates väga tõsiseid sotsiaalseid probleeme. Mitmete oluliste inimarengu näitajate järgi (näiteks eluea pikkus) kuulub Eesti pigem arenguriikide kategooriasse. (EIA 2001, lk 8)*

Edasi loetletakse terve rida valdkondi, milles Eesti areng on maha jäänud ja mis on ka juba eelnevates inimarengu aruannetes kriitilist käsitlemist leidnud.

Eesti inimarengu aruanne 2001 esikaas.

■ *Praeguses Eestis hõlmab sotsiaalse sidususe tugevdamine ühiskonna kihistumise ja vaesuse probleeme, rahvusrühmade vahekordi, põlvkondadevahelisi erinevusi, soolise ebavõrdsuse vähendamist. Väga tõsised sotsiaalse sidususe probleemid tulenevad rahvastiku kiirest vähenemisest, alkoholismist, kuritegevuse kõrgest tasemest jmt (EIA 2001, lk 9)*

Käsitledes aruande sissejuhatuses väljakutseid, millele Eesti peab vastama, liikudes aina keerukamaks muutavas globaalses keskkonnas, tõstetakse aruande fookusesse ühelt poolt Eesti ühiskonna

sidususega seotud probleemid, teisalt kultuuri-barjäärid. EIA 2001 pakub Euroopaga ühinemise perspektiivist lähtuvat kriitilist vaadet sellistele jätkusuutlikkuse tahkudele nagu poliitikute kompetentsus, säästlik looduskasutus, perepoliitika ja ühiskonna vananemine, karistuspoliitika, venekeelsete noorte võimalused Eesti ühiskonnas, hariduse väärtus tööturul ning tööturult väljalangemise tegurid, ühiskonna ja kooli vastuolu, sotsiaalsete võrgustike areng, läänelike tarbimisharjumuste levik, individualismi kasv e-ühiskonnas. Väheses sidususes nähakse suurimat ohtu sotsiaalsele jätkusuutlikkusele, kuna see toob kaasa Eesti väheses inimressursi raiskamise vaesuse, alkoholismi ja pooliku hariduse, aga ka kasvava pikaajalise töötuse ning küündimatu tööturupoliitika tõttu. Suurt ohtu jätkusuutlikkusele nähakse hariduse ja tööturu mittevastavuses ning mitte-eestlaste ebavõrdsetes töö- ja karjäärivõimalustes ning selles tulenevates hälbiva käitumise tendentsides. Vastupidiselt turuliberalismi põhiuskumustele, mis peavad majandusarengut eneseküllaseks ning sotsiaalsete probleemide lahendamist võimalikuks alles pärast piisava majandusliku võimekuse saavutamist, nähakse aruandes just tööhõivet takistavate sotsiaalsete probleemide lahendamist, sealhulgas eriti tööturu ja hariduse kooskõla ning rahvusliku segregatsiooni puudumist majandusedu jätkusuutlikkuse alusena. Aruandes väidetakse, et Eesti majanduse jätkusuutliku arengu aluseks peaks olema tööealise elanikkonna maksimaalne rakendamise, kuid kahjuks on tööturu indikaatorite tendentsid Eesti puhul võrreldes Euroopaga pigem vastupidised.

Euroopaga võrdluses on palju halvemas seisus ka Eesti sotsiaalpoliitika üldisemalt. Nii näiteks pole suudetud luua vananeva ühiskonna jaoks väga olulist nn senioride poliitikat, mis ei käsitleks ainuüksi sotsiaalkaitset, vaid ka vanemaeliste elukvaliteeti ja osavõttu tööelust. Aruandes rõhutatatakse, et Eesti sotsiaalsete probleemidega tegelemine asetub tahes-tahmata eurointegratsiooni konteksti juba praegu, EL-i liikmeks pürgides.

■ *Eesti ei täida veel EL-i norme sotsiaalvaldkonnas, kuid on lubanud need kõik tingimusteta ja üleminekuperioodideta üle võtta. See nõuab riigilt aktiivsemat tegelemist muu hulgas tööhõive, töökaitse, tervishoiu, sotsiaalse partnerluse ja regionaalse arenguga. Näiteks kulutas Eesti, vaatamata kõrgele töötusele, aastal 2000 tööpoliitikale vaid 0,24% SKP-st, mis on 14,5 korda vähem kui EL-is keskmiselt (EIA 2001, lk 28).*

Aruande autorid näevad paljude probleemide lahendamata jätmise taga ka Eesti poliitika võõrandumist, kaugenemist inimeste tegelikest muredest ja arusaamadest, mis muu hulgas väljendub kodanike passiivsuses valijatena, samuti kodanikuühiskonna väheses arvestamises otsuste tegemisel. Lisaks heidetakse valitsusele ette mittehoolimist ekspertide arvamustest ja soovitud: „Üha enam hakkas selguma ka osalemise mõttetusest, sest otsustajate tasandil jäeti mitte ainult laiema üldsuse, vaid ka teadlaste ja spetsialistide arvamused enamasti tähelepanuta.“ (lk 16). Tulemuseks on sügav usalduskriis nii poliitikute ja rahva vahel kui ka rahva enda sisemine lõhenemine omavahel ühist keelt mitteleidvateks rühmadeks. Autorid rõhutavad, et „madala ühiskondliku aktiivsuse kõrval on üldine sotsiaalse usalduse puudumine ilmselge näide sellest, et sotsiaalse kapitaliga on Eestis midagi oluliselt korrast ära“ (lk 17). Avalikus elus leviv vastastikuse usaldamatuse õhkkond toob kaasa elanikkonna suure osa väljalülitamise aktiivsest osalusest ühiskondlikus elus.

■ *Pidev joone tõmbamine meie ja nende vahele, olgu lähtekohaks siis kuulumine koalitsiooni või opositsiooni, erakondlik kuulumine, rahvus, kodune keel, elukoht, varanduslik seisund, kuni selleni välja, millise (üli)kooli või eriala keegi on lõpetanud, jätab kõrvale suure osa elanikkonnast, keda ühel või teisel põhjusel ei taheta omaks pidada. Omade grupp kipub seeläbi väga väikeseks jääma, mistõttu on mure, et kõikidesse vastutavatesse ametitesse ei jätku enam kompetentseid inimesi. (EIA 2001, lk 18)*

Pöördudes kultuuriliste jätkusuutlikkuse tegurite poole, seletatakse nn oma ja võõra eristamise ajaloolisi juuri ning rõhutakse vajadusele leida tasakaalupunkt enesealahoju ja avatuse vahel. Eesti võimekuse suhtes toime tulla avatud euroopalikus vaimses keskkonnas on peatoimetaja häälestatud väga kriitiliselt:

■ *Eesti kultuuri alusmehhanisme mõjutavad rahvuslike traumade sügavus ning püüd end vahetust minevikust iga hinna eest lahti rebida. /---/ Me tahame kuuluda läänelikku kultuuriruumi, kuid viskume mitteläänelikult ühest äärmusest teise. Maailm jaguneb meie jaoks heaks ja kurjaks ning me ei märka pooltoone. Meil napib eneseusaldust ja suuremeelsust aktsepteerimaks endast erinevat. (EIA 2001, lk 11).*

Aruanne kutsub üles leidma keskteed rahvuslikkuse ja globaalse avatuse vahel, toetudes kultuuri fundamentaalsetele tasakaalumehhanismidele. Aruande tähelepanuväärsemaks panuseks Eesti ühiskonna eneserefleksiooni arendamisse on Aili Aareleid-Tardi kultuurifilosoofiline mõttearendus 'Eesti identiteet ja *cairos*', mis räägib vajadusest kaasajastada Eesti rahvuslikku enesemääratlust, et luua eeldused rahvusliku konsensuse saavutamiseks.

■ *Niisiis, koos Eesti viskumisega postmodernse ajastu ideaalide pluralismi, indiviidikesksusesse, infouputusse, religioossesse ja moraalsesse mitmetimõistetavusesse ei saa ühemõõtmeline vana hea „eestiaegne“ rahvusidentiteet lihtsalt enam püsida. Ajalookäänak koos kontinuaalse ja diskreetse dialektilise kokkusobitamisega on jällegi platsis ning eestlaste kui väikerahva jaoks püstitub ta seekord valikuna kas Euroopa Liit või „hall tsoon“. Rahvusluse käsitlus peab muutuma, sest muidu ei suuda me soodsalt realiseerida ajahetke (*cairos*), millest sõltuvad etnose edasikestmise tingimused. Kahe Eesti /---/ priiskava ja kidutseva /---/ püsimine murendab samasustunnet ohtlikul viisil. Mogri Märdi, hõlmad ilmatuul-*

tele valla, kauka kummardamine ja tädi Maali talupoja terve mõistuse pinnal tasa-targu toimetamine on uueneva enesemääratluse äärmuspunktid, nende vahele jääb hulk eripalgelisi samasuseotsinguid. Tähtis pole erinevate sotsiaalsete gruppide (noorte, eakate, miljonäride, vaeste) identiteediotsingute tasalülitamine, vaid uueneva rahvusliku konsensuse saavutamine. (EIA 2001, lk 87)

Kasvav ohutunne Eesti jätkusuutlikkuse pärast, mida väljendas akadeemilises vormis 2001. aasta inimarengu aruanne, valati poliitilise manifesti vormi 26 ühiskonnateadlase pöördumises avalikkuse poole sama aasta aprillis. 26 allkirjutanu seas olid nii inimarengu aruande kaks peatoimetajat Raivo Vetik ja Erik Terk kui ka mitu juhtivat autorit (vt Vetik 2002). Selle pöördumise pealkiri „Kaks Eestit“ sai kiiresti lentsõnaks, millega hakati iseloomustama siirdeaja 'võitjaid' ja 'kaotajaid' lahutanud kuristikku. Metafoor 'Kaks Eestit' tähistas ühiskonda, kus võitjad said majandusstatistikast ja ka inimarengu indeksi pidevast paranemisest kinnitust oma positsiooni legitiimsusele ja valikute õigsusele, samal ajal kui 'kaotajate' jaoks oli nende numbrite näol tegemist vaid välise klantspildiga, mis peitis nende seisukohalt üpriski troostitut tegelikkust. Tegelikkust, mille vastuolusid inimarengu aruanne oli aasta-aastalt kaardistanud ja oma ettepanekutega parandada püüdnud.

2002. aasta aprillis, aasta pärast pöördumise „Kaks Eestit“ avaldamist, toimus samanimeline missioonikonverents, kuhu olid kutsutud peale teadlaste ka poliitikud ja ajakirjanikud, et sotsiaalteadlaste tõstatatud probleemid läbi arutada ning jõuda omavahelise dialoogini nende lahendamiseks. Paraku sellist dialoogi sellel konverentsil ei sündinud. Pigem sai veel kord tõestust 2001. aasta EIA-s väljendatud kartus, et Eesti jätkusuutlikkust ohustab kõige rohkem vastastikuse koostööskuse ja dialoogivõime puudumine kodanikuühiskonna (sh teadlaste) ja poliitikute vahel. Kahjuks sai see dialoogi puudumine ilmekalt nähtavaks ka konverentsi käigus ja selle järelkajades (vt Vetik, 2003).

8. EIA 2002: Jätkusuutliku riigivalitsemise väljakutsed

Peatoimetaja Raivo Vetik

Autorid Aili Aarelaid-Tart, Mare Ainsaar, Leeni Hansson, Jelena Helemäe, Mikko Lagerspetz, Ellu Saar, Jüri Saar, Georg Sootla, Iris Pettai, Indrek Tart, Marge Unt jt

EIA 2002, mille peatoimetajaks oli taas Raivo Vetik, keskendub põhiliselt poliitika jätkusuutlikkuse probleemidele. Kuidas toimub poliitika kujundamine tänases Eestis? Missugused on võimu teostamise ja vastutuse mehhanismid, mis kindlustavad inimarengu edenemist? Kuivõrd on üksteisest erinevatel sotsiaalsetel gruppidel võimalik inimarenguga seonduvaid poliitikaid mõjutada? Kas rakendatavad poliitikad toetavad ühiskonna jätkusuutliku arengu põhimõtteid? Peale üldiste demokraatliku riigivalitsemise ja haldusmudelite valikuga seotud küsimuste lahkab aruanne ka konkreetsete valdkondade poliitikate (sotsiaalkaitse, töö- ja perepoliitika, uimastipoliitika, hariduspoliitika) seost jätkusuutliku arenguga, toetudes nendega seotud uuringutele ja valdkondlikele strateegilistele dokumentidele. Lisaks poliitikatele on jälgitud ka kultuuri ja meedia rolli jätkusuutliku arengu kujunemises.

Aruande avapeatükk käsitleb jätkusuutliku riigivalitsemise ja avaliku halduse teoreetilisi aluseid ja kriteeriume. Ehkki selles puuduvad empiiriliste uuringute tulemused, on nende probleemide käsitlemine olulise hariva väärtusega, tutvustades põhjalikult Eesti avalikkuse jaoks veel vähetuntud jätkusuutliku poliitika põhimõtteid. Vaadeldes sellest vaatevinklist Eesti riigivalitsemise praktikaid, tuuakse välja nii neid momente, mis vastavad jätkusuutlikkuse kriteeriumidele, kui ka neid, mis

Eesti inimarengu aruanne 2002 esikaas.

on jätkusuutlikkusega vastuolus. Nii näiteks kahjustab Eesti poliitika jätkusuutlikkust liigne võimuhierarhiate loomine, mis seab ametnikud olukorda, kus neil puudub võimalus oma tegevuse eest ühiskonna ja seaduse ees vastutada, kuna vastutus on viidud vaid kõrgema juhtkonna tasandile, kelle põhimotiiv on pälvida poliitilist heakskiitu.

■ Praeguses Eesti haldusorganisatsiooni mudelis on hierarhia osa ületähtsustatud. See võimaldab enesekesksetel administraatoritel seada isiklikud ja grupihuvivid riigi huvidest kõrgemale. Sellistele administraatoritele on nende tegevuse reaalsest tulemustest tähtsam nende tegevusele antav poliitiline hinnang. (EIA 2002, lk 17)

Poliitika jätkusuutlikkust kahjustavate teguritena märgitakse veel kurikuulsat teerullipoliitikat, seaduste väljatöötamist ja läbisurumist ilma nende aluseks olevate põhimõtete ja võimaliku mõju avaliku aruteluta, kodanikuühiskonna vähest kaasamist, kitsastest grupihuvidest (sealhulgas erakondlikust omakasust) ajendatud seaduste ja otsuste pealesurumist. Teisalt kiidetakse selliseid praktikaid, kus on otsuste tegemisel arvestatud reaalse ressursside olemasoluga nende elluviimiseks või kus seaduste väljatöötamist on alustatud pikemaajalise strateegia läbiarutamisest, milles on arvestatud majandusliku, sotsiaalse ja ökoloogilise mõjuga.

Õpetliku näitena poliitika vähesest jätkusuutlikkusest vaadeldakse haridusstrateegia Õpi-Eesti ja Haridusfoorumi välja töötatud uue haridusstrateegia saatust poliitikakoridorides, kus valitsuse vahetumisel eelmise valitsuse ajal teadlaste ja haridusavalikkuse koostöös valminud ning juba riigikokku jõudnud hariduse kaasajastamise kava lihtsalt paberikorvi visati. Aruandes pööratakse taas vajaduse juurde ellu viia elukestva õppe kontseptsioon ja rakendada haridusstrateegias pakutud meetmeid haridusliku ebavõrdsuse vähendamiseks ning hariduse viimiseks kooskõlla muutuva tööturu nõuete ja vajadustega. Konkreetsete soovitude seas on ka põhikooli ja gümnaasiumi õppekavade uuendamine, haridussüsteemist väljalangenute sinna tagasipöördumise kergendamine, ning statsionaarses ja kaugõppes õppijatele antavate tööandja soodustuste ühtlustamine. Püsivalt on haridusprotsessi fookuses kutseharidusega noortele kõrgharidusele juurdepääsu sillutamine, piirkondlike elukestva õppe ja kutsehariduse keskuste arendamine, eelneva töö- ja õpikogemuse

arvestamise süsteemi väljatöötamine, elukestvat õpet toetava rahastuse parandamine ning õppijatele pakutava tööandja soodustuste süsteemi väljatöötamine.

Järgnevate aastate väljakutseteks jäävad pere-toetuste taseme tõstmine, lastega perede vaesusse sattumise ennetamine, lastega perede majanduslik ebavõrdsus ja universaalsete lastetoetuste kui pere väärtustamist tagava süsteemi säilitamine.

■ Kas ei oleks meilgi aeg keskenduda laiemale perepoliitika definitsioonile ja sarnaselt EL-i maa-dega pöörata enam tähelepanu ka töö ja pereelu kokku sobitamisel tekkivatele probleemidele? Seda enam, et Euroopast, eriti Põhjamaadest on hulk häid eeskujusid võtta. Lapsevanemate kindlustunne ja teadmine, et laps on väärtus mitte ainult perekonna, vaid kogu ühiskonna seisukohalt ja et abi lastega peredele ei piirdu üksnes suhteliselt väikese igakuise lastetoetusega, vaid see on märgatav ühiskonna igal tasandil, on perekonna planeerimisel kindlasti tähtis. (EIA 2002, lk 66)

Erivajadustega laste probleemide lahendamisel oodatakse haridusministeeriumi ja sotsiaalministeeriumi paremat koostööd, näiteks õpetajatele sotsiaaltöölase ja/või sotsiaalpedagoogilise täiendkoolituse pakkumist. Ka probleemsete laste klassi täiendav rahastamine võiks olla sotsiaalministeeriumi hea tahteavaldus. Toetatakse ideed laste kasvatamise võrdsustamisest tööga.

Eesti senise poliitika kõige negatiivsemaks küljeks peetakse ühekülgset majanduslikule efektiivsusele orienteerumist, arvestamata poliitika sotsiaalset või ökoloogilist hinda. Kõige suuremat kahju ühiskonnale tekitab inimressursi raiskamine sellise poliitika tagajärjel. Toonitatakse Eestile omast inimressursi väärtuse alahindamist. Ehkki inimarengu taandamine inimressursi jätkusuutlikkusele võib samuti tunduda liiga majanduskeskse vaadena, oli rõhuasetusel inimressursi väärtustamisele tolle aja õhustikus oluline silmi avav mõju.

Inimressursi raiskamisena vaadeldakse 2002. aasta inimarengu aruandes iibe langust, tööhõive vähenemist ja koolist väljalangevust, uimastite levikut, kõrget enesetappude määra, aga ka rahvuslikku, soolist ja vanuselist diskrimineerimist. Lähemalt uuritakse ka perepoliitika ja hariduspoliitika vahelisi seoseid ning koondatakse tähelepanu seni vähem käsitlemist leidnud teemadele ja aspektidele, nagu soolise ebavõrdsuse avamine naistevastase vägivalla kaudu ning naiste kujutamise meedias, eestlaste ja mitte-eestlaste kriminaalse karjääri eripära, venelaste kultuuritrauma. Taas on aruande lõppakordiks kultuurifilosoofiline essee, seekord Mart Kivimäelt, kes käsitleb tänapäeval eriti aktuaalseks muutunud teemat – pluralistliku kultuurimudeli ja konservatiivse rahvusluse konflikti.

2002. aasta inimarengu aruande keskendumine jätkusuutliku poliitika probleemidele annab tunnistust eestikeelses avalikus ruumis toimuvast diskursiivsest pöördest seniselt turuliberalismi domineerimiselt alternatiivse ökoloogilise käsitluse poole. Ökoloogidelt ühiskonnateadlaste

töösse ja rahvusvahelisse poliitikakäsitluse laenatud jätkusuutlikkuse teema tõusis aastatuhande vahetusel keskseks mõisteks eesti ühiskonna eneseteadvuses. Seda ühiskonnakäsitluse muutust aitas kinnistada praktilises poliitilises mõtlemises ka valitsuse otsusega juulis 2001 käivitunud sotsiaalteadlaste ja loodusteadlaste ühisprojekt „Säästev Eesti 21 sajandil“, mis on läinud käibesse nime all SE21. Selle sihiks oli Eesti säästva arengu strateegia loomine aastani 2030*. Kahtlemata poleks seda projekti sündinud ilma inimarengu aruannete koostajate järjekindla tähelepanuta ühiskonna jätkusuutlikkuse probleemidele.

* Riikliku arengustrateegiana võeti „Säästev Eesti 21“ vastu Riigikogus 14. septembril 2005. Selle projekti orgaanilist seotust inimarengu aruannete tulemustega näitab projekti juhtgrupi koosseis, kuhu kuulusid neli EIA peatoimetajat: Raivo Vetik, Erik Terk, Mati Heidmets ja Marju Lauristin

9. EIA 2003: „Inimnäoga kapitalism” ja ühiskondlik lepe

Peatoimetaja Raivo Vetik

Autorid Jelena Helemäe, Mikko Lagerspetz, Erle, Rikman, Ellu Saar, Georg Sootla, Indrek Tart, Triin Vihalemm, Erik Terk jt

2003. aasta EIA heiskab peatoimetaja avasõnades neoliberalismile vastandumise lipu, sõnastades Eesti inimarengu keskse teemana senise arengumudeli asendamise liikumisega inimnäolisesse kapitalismi. Selline murrang ühelt arengumudelilt teise peaks sündima ühiskondliku kokkuleppe alusel.

„Aruande peamiseks sõnumiks on väide, et Eesti inimarengu näitajate edasine tõus eeldab ühiskondlikku kokkulepet uueks arengumudeli. Selle mudeli nimi on ‘inimnäoga kapitalism’. Eesti avalik debatt keskendus läinud aastal lisaks Euroopa Liiduga ühinemisele just taolise ühiskondliku kokkuleppe vajadusele. Talvel kirjutasid osapooled alla hea tahte memorandumile ning sügisel jõuti ka esimese kokkuleppeni. Selles on öeldud, et uus loodav teadmispõhine arengumudel tuleb rakendada inimkeskse ühiskonna teenistusse, see peab tuginema ühiskondlikel õiglusprintsiipidel ja investeringutel inimarengusse. (EIA 2003, lk 6)

Selles sõnumis kajastub õhkkond, milles viibis Eesti enne 2003. aasta valimisi ja mida ilmestas suurte muutuste ootus. Näis, et turuliberalismi positsioon Eesti ühiskonnas valdava ideoloogiana on ammendumas ning küpsenud on pööre sotsiaalse turumajanduse suunas, mida EIA peatoimetaja oma sõnumis nimetab inimnäoliseks

Eesti inimarengu aruanne 2003 esikaas.

kapitalismiks, parafraseerides kunagist ‘inimnäolise sotsialismi’ loosungit. Radikaalsete muutuste ootust väljendas ka Arnold Rüütli võit 2001. aasta presidendivalimistel, mida meedias tõlgendati kui ühiskonna kannapööret sotsialistlike väärtuste poole. Värskest valitud president Rüütli egiidi all ning multimiljonär Luukase tugeval toel käivitati 2002. aasta talvel ühiskondliku leppe sõlmimise ettevalmistusprotsess, mis aga aruande ilmumise ajaks oli jõudmas ummikseisu juhtivate erakondade kõhkluste ja vastuseisu tõttu*. Ilmselt seetõttu

* Vt ühiskondliku leppe protsessi põhjaliku kajastust Raivo Vetiku toimetatud kogumikust (Vetik, 2003).

rõhutatakse aruande sissejuhatuses ühiskonna arengumudeli otsustava muutmise äärmist vajalikkust. Autorite arvates võivad sellest muutusest loobumisel olla dramaatilised tagajärjed. *Pikemas perspektiivis tekitab senise arengusuuna jätkumine kas revolutsioonilise kataklüsmi või sotsiaalse kollapsi. Mõistlikum on valida reformide tee, mis viiks 'inimnäoga kapitalismi' (lk 8).* Ühiskondliku leppe protsessile kaasa aitamine on 2003. aasta Eesti inimarengu aruande sisus kesksel kohal. 2003. aasta EIA tutvustab põhjalikult lirimaa edukat kogemust ühiskondliku leppe rakendamisel, mille kordust loodetakse ka Eestis. Aruandes räägitakse uuesti lahti Eesti ühiskonna arengu olulisemad valupunktid, millele oodatakse lahendust ühiskondliku leppe sisus. Neist olulisim on püüdlemine õiglasema ühiskonna poole.

■ *Kui Eestis töötas ülemineku esimestel aastatel loosung „Selleks, et midagi jagada, peab enne koguma“ veel häst i, siis 1990. aastate teisel poolel enam mitte. Sotsialismi eitamisest lähtuva turuprintsiipide idealiseerimise asemel muutus üha olulise maks õigluspriintsiipide järgimine ühiskonnas. 1990. aastate lõpul arvas enamik elanikkonnast, et majanduslik ebavõrdsus on liiga suur ja ühiskond ei ole õiglane. Sellisel arvamusel oli nii valdav enamus 'kaotajatest' kui ka 'võitjatest'. (EIA 2003, lk 56).*

Lisaks objektiivsele ebavõrdsuse kasvule nähakse ühiskonnas süveneva võõrandumise olulist põhjust ka senises poliitikategemise viisis:

■ *Eesti situatsiooni kirjeldamiseks kasutatakse kirjanduses väljendit 'võitjad võtavad kõik'. Samas, võrdlevad rahvusvahelised uuringud näitavad, et ressursside jaotus ühiskonnas mõjutab nii majanduskasvu kui ka poliitika toimimist. Viimasega seoses on käesolevas aruandes analüüsitud võõrandumist Eesti ühiskonnas ning jõutud järeldusele, et paljude inimeste huvid ja eesmärgid on senises poliitilises protsessis üldse teadvustamata. Nende rahulolematust poliitikaga*

kanaliseerub mitte selle mõjutamise püüdes, vaid sellest eemaldumises ning üldises apaatiats. (EIA 2003, lk 8).

Õiglasema ühiskonna poole liikumises peetakse oluliseks osalusdemokraatiat, kodanike suuremat sõnaõigust oluliste otsuste tegemisel. 2003. aasta EIA riigivalitsemist käsitlevas avapeatükis soovitatakse riigil kodanikuühiskonna tugevdamiseks toetada eri erialarühmade, kogukondade, konfliktipoolte aktiivsust oma seisukohtade selgitamisel ja nende eest seismisel.

■ *Eesti poliitilise dialoogi peaprobleemiks tundub olevat mitte kokkulepete puudumine, vaid see, et paljud inimesed ei ole üldse kokkulepete sõlmijate hulka osalema kutsutud. Kui osa Eesti elanikke on poliitilistest institutsioonidest võõrandunud, võib see olla tulemuseks nimelt sellest, et nende huvid ja eesmärgid ei leia poliitilises kommunikatsioonis sellist esindatust, mis võiks konfliktina väljenduda. (EIA 2003, lk 19)*

Jätkates 2002. aasta EIA-s alustatud riigivalitsemise ja halduse probleemide lahti harutamist, on 2003. aasta inimaruandes põhjalikult kõne all, kuidas tuleks muuta poliitikategemise viisi selliseks, et see võimaldaks tulemuslikult kaasata kodanikuühiskonda ning arvestada erinevaid huve. Samuti soovitatakse liikuda suurema võimutaskaalu poole, vähendades erakonnapoliitikute ainuotsustamise õigust nii riigi kui kohaliku omavalitsuse tasandil ning määratledes täpsemalt poliitikute ja tippametnike rollid ning võimu piirid otsuste kujundamisel ja elluviimisel.

Olulist rolli demokraatliku poliitika arendamisel nähakse teadlaste osalemises otsuste ettevalmistamisel.

■ *Teadlastel on lisaks erialasele tegevusele ka oluline üldisi huve silmas pidav funktsioon. Eriti tähtis on see just Eestisuguses väikeriigis, kus inimressurssi napib (EIA 2003, lk 6).*

Ühiskonna valupunktidest keskendutakse rahvastiku- ja perepoliitikale, riskiteguritega laste ja noorte abistamisel ning eakate olukorrale, samuti uimasti- ja alkoholipoliitikale. Eraldi tuuakse esile väärtuste ning poliitiliste hoiakute mõju ühiskonna sidususele. Kesksel kohal on Eesti jätkusuutliku arengu sõlmprobleemina rahvastiku- ja perepoliitika omavaheline seostatus. Selle probleemi kirjeldus kõlab taas väga murelikult:

■ Madala sündimuse ja negatiivse iibe tõttu on Eesti demograafiline olukord viimase 10–15 aasta jooksul muutunud riigi ja rahvuse jätkusuutliku arengu seisukohast kriitiliseks. Seetõttu ei ole ka üllatav, et täna räägitakse meil perekonna kontekstis peamiselt tema bioloogilise reproduktsiooni funktsioonist. Samas on ka vaesuses elavate laste osakaal lubamatult suur, koolist väljalangevus ja narkosõltlaste arv kasvab ning alaealiste kuritegevus ja prostitutsioon on muutunud omaette sotsiaalseks probleemiks. See näitab, et Eesti perekonnal on viimasel aastakümnel olnud raskusi mitte üksnes rep produktiivse funktsiooni, vaid ka mitme teise olulise funktsiooni täitmisega (EIA 2003, lk 32)

Korratakse veel kord üle juba aastaid sotsiaalteadlaste tõstatatud probleem, et laste sündimisega sattub suur osa peresid vaesusrisiki. Laste sünniga seotud elatustaseme langus pidurdab paljusid abielupaare saamast niipalju lapsi, kui nad oleksid soovinud, mis on omakorda madala iibe üks põhjuseid. Lastega perede vaesus on põhiliseks takistuseks ka haridusliku ebavõrdsuse tekkele.

■ Soodsa kasvukeskkonna üheks eelduseks on perekonna normaalne materiaalne toimetulek, mida täna kaugeltki kõik pered tagada ei suuda. Esiteks, laste sünd suurendab pere riski langeda vaesuspiirist allapoole ja teiseks, erinevalt Euroopa arenenud riikidest, jääb meil oma

sissetulekute poolest vaesuspiirist allapoole ka osa nendest peredest, kus mõlemad vanemad töötavad. Eriti keeruline on olukord peredes, kus tuleb läbi ajada üksnes ühe sissetulekuga, olgu tegu siis lapsi üksinda kasvatava vanemaga või ühe mittetöötava vanemaga perega. /---/ Juba laste hulgas tekib selge kihistumine – need, kellel elus edasijõudmiseks on optimaalsed võimalused ning need, kelle võimalused on nende sünniperekonna tõttu oluliselt kesisemad (EIA 2003, lk 32).

Sotsiaalteadlaste pideva selgitustöö, sh korduva EIA-s käsitlemise mõju võib näha selles, et 2003. aasta valimistel jõudis see teema lõpuks ka valimiskampaania agendasse vanemapalga ideena, mida korraga pakkusid oma valimislubadustes nii turuliberaalne Reformierakond kui sotsiaaldemokraatlikud Mõõdukad. Tänapäevaks on selle toimetulekuga perede vaesusrisk Eestis kahanenud ja sündimus veidi suurenenud, kuid lastega perede, eriti ühe leivateenijaga pere või puudega last kasvatava pere materiaalse toimetuleku probleem on ikka veel aktuaalne. Traditsioonilistest Eesti inimarengut ohustavatest trendidest jääb 2003. aasta aruan- des kõlama ka eakatega seotud probleemistik, vajadus ette näha vananevas ühiskonnas hool- duskoormuse kasvu ning eakate heaolu tagavate teenuste arengut.

Jõuliselt kerkib 2003. aasta EIA-s esile süveneva alkoholi- ja uimastitarbimise ohtlikkus Eesti rahva tervisele ja keskmisele elueale, mida illustreeritakse ka kvalitatiivuuringuga Pärnu metanoolitragöödia mõju kohta avalikkuse hoiakutele. Tuuakse ära karmid arvud: alkoholi ja illegaalsete uimastitega seotud vigastuste maksumus moodustas 1% 2001. aasta SKP-st. Majanduslik kahju alkoholist tingitud vigastustest kasvas 2001. aastal võrrelduna 2000. aastaga 50%. Ometi ei ole nendele probleemidele suudetud ka tänapäevaks toimivat lahendust leida, kui mitte lugeda lahenduseks koroonaviiruse poolt põhjustatud piiranguid.

Kokkuvõtteks

Aastatel 1995–2003 kujunes Eesti inimarengu aruannetest oluline foorum Eesti sotsiaalteadlastele oma uuringute tutvustamiseks ja Eesti arengute rahvusvahelise statistikaga võrdlemiseks. Selle esimese ilmumiskümneni jooksul kujunes välja EIA formaat, mida võib iseloomustada kui teatud põhiteema ümber koonduvate rohkem või vähem ranges akadeemilises stiilis artiklite kogumikku, mis toetus enamasti autorite originaaluuringute materjalile koos rahvusvaheliste uuringute ja statistika analüüsiga. Kogumikes esines ka kultuurifilosoofilist laadi esseistlikke kirjutisi antud aastal valitud põhiteemal. Aruanded olid varustatud peatoimetaja sissejuhatuse ja/või pikema kokkuvõttega, mis selgitas antud kogumiku juhtkontseptsiooni ning pakkus juhtlõngu aruandes sisalduvate sõnumite mõistmiseks.

Inimarengu aruanded jaotusid peatükkideks ühiskondliku elu temaatiliste valdkondade järgi. Aruanne kajastas Eesti ühiskonna probleeme ÜRO inimarengu indeksi põhidimensioonide kontekstis (heaolu, eluiga ja haridus). Aastatel 1995–2003 olid kõige enam käsitletud teemadeks tööhõive ning tööturupoliitika, materiaalne ebavõrdsus ja vaesus, perepoliitika, hariduspoliitika (rõhuasetusega hariduse ja tööturu vastavusele) ning mitte-eestlaste lõimumine Eesti ühiskonnas. Elueaga seotud probleemidest olid käsitletud elanikkonna vananemine, füüsiline turvalisus, enesetappude, uimastite ja alkoholi tarbimise levik. Perioodi teises pooles kerkisid esile Eesti Euroopa Liiduga liitu-

mise probleemid, sealhulgas selle vastavus Eesti rahvuslikele huvidele ning eesti kultuuri kestlikkus. Eesti inimarengu aruannete esimese kümneni käsitluslaadis valitses kriitiline hoiak ühiskonnas toimunud muutuste suhtes, mille põhjusena nähti Eesti poliitikas valitsenud ühekülgset orientatsiooni majandusedule ning vähest tähelepanu inimarengule, ühiskonna sidususele ja jätkusuutlikkusele.

Inimarengu aruannete mõju Eesti ühiskonna arengule sellel perioodil võib iseloomustada kui ühiskonna kriitilise eneseteadvuse tõstmist ning katset suunata Eesti arengut suurema jätkusuutlikkuse rajale, aidates kaasa sotsiaalteadlaste kaasamisele inimarengu eesmärkidest lähtuvate poliitikate kujundamisse. Inimarengu aruannete oluline roll oli ka postkommunistliku Eesti avalikkuse sotsiaalteaduslik harimine, kaasaegse sotsiaalteadusliku mõtteviisi, sh sellele omaste mõistete ja rahvusvaheliselt levinud käsitluste (diskursuste) toomine eestikeelsesesse arutellu ühiskonna probleemide üle. Inimarengu aruannete koostamine tekitas ühiskondliku tähelepanu selliste ürituste kaudu nagu missioonikonverents „Kaks Eestit“ ning ühiskondliku leppe sõlmimise protsessis kaasa rääkimine.